

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΒ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 159 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1999 • ΤΕΒΕΤ - ΣΕΒΑΤ 5759

Προς το 22ο έτος της εκδόσεως των «Χρονικών»

ΜΕ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ αυτό τα «Χρονικά» εισέρχονται στο 22ο έτος της εκδόσεώς τους. Είκοσι δύο χρόνια είναι πολλά για την οποιαδήποτε συνεχή περιοδική έκδοση, είναι όμως παράλληλα αρκετά για να κρίνουν το ύψος και το ήθος ενός εντύπου σε συσχέτισμό με τη συγκεκριμενοποίηση της μορφής των περιεχομένων του.

Σ' ΟΛΑ ΑΥΤΑ τα χρόνια τα «Χρονικά» προσπάθησαν να παρουσιάσουν την μακραίωνη, από την π.Χ. εποχή, εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο, να καταγράφουν τις ρίζες, τα ήθη, τη γλώσσα, τα θρησκευτικά έθιμα, όλα δηλαδή εκείνα τα στοιχεία που συναποτελούν την πνευματική κληρονομιά, που συγκροτούν την πολιτιστική παράδοση.

Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ που καταβλήθηκε δεν ήταν εύκολη αφού το Ολοκαύτωμα δεν εξόντωσε μόνον τους ανθρώπους. Κατέστρεψε τα αρχεία των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων, εξαφάνισε τα στοιχεία που αφορούσαν τους Εβραίους. Μαζί με τους ανθρώπους χάθηκαν και τα τεκμήρια της παρουσίας τους. Αυτή η καταστροφή δεν υπήρξε τυχαία αλλά ήταν αποτέλεσμα συστηματικής πολιτικής που εφάρμοσαν οι Ναζί και οι συνεργάτες τους ώστε να εξαφανίσουν κάθε ίχνος εβραϊκής ζωής. Όπως γράφει ο γνωστός Έλληνας λογοτέχνης Κ. Τσιφούπουλος: «Ο Ναζισμός και στη Γερμανία και στις χώρες που είχε καταλάβει βάλθηκε να καταστρέψει όχι μόνο τα σώματα αλλά και τις ψυχές» («Η υπόθεση του ανθρώπου», σελίδα 44).

ΣΙΓΑ-ΣΙΓΑ, κομμάτι-κομμάτι, συνελέγησαν στοιχεία από δημοσιεύματα στο περιοδικό που κρατάτε στα χέρια σας. Συγκολλήθηκε - το ρήμα είναι κατά κυριολεξία - η παρουσία και η προσφορά του εβραϊκού στοιχείου στις διάφορες ελληνικές πόλεις. Σ' αυτή την ανασύσταση των μνημών βοήθησαν κυ-

ρίως φίλοι - συμπατριώτες των Εβραίων που χάθηκαν. Υπήρξε πραγματικά συγκινητική η προσφορά αυτών των φίλων - προσφορά αφιλοκερδής, καρδιακή, αυτόβουλη. Κι από τη θέση αυτή αισθανόμαστε τη βαθύτατη υποχρέωση να τους ευχαριστήσουμε.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ πανεπιστημιακοί και πνευματικοί ταγοί εξέφρασαν μέσα από τις στήλες των «Χρονικών» απόψεις, δημοσίευσαν μελέτες, παρουσίασαν έρευνες πάνω σε ιστορικά, θρησκευτολογικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά κ.λπ. θέματα που αφορούν τον Εβραϊσμό. Τίμησαν με τη συνεργασία τους το περιοδικό και μερικοί μάλιστα έδωσαν την ευκαιρία για ανάπτυξη εποικοδομητικού διαλόγου, διερευνήσεως γεγονότων και απόψεων. Κι αυτούς τους ευχαριστούμε για την αφιλοκερδή συμβολή τους.

ΚΟΝΤΑ στους συνεργαζόμενους με το περιοδικό υπήρξαν οι αναγνώστες, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στην επιστημονική κοινότητα, και οι οποίοι με επιστολές και κάθε είδους παροτρύνσεις, μας εμπνέουν. Πολλοί απ' αυτούς με επιστολές συνέβαλαν στην προβολή και διαφώτιση αρκετών σημαντικών θέσεων και σημείων που αφορούν την εβραϊκή συμμετοχή στη ζωή του Ελληνισμού κατά τον λήγοντα 20ό αιώνα.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ του περιοδικού καταβλήθηκε συνειδητή προσπάθεια ώστε να είναι αντικειμενικά, επιστημονικά τεκμηριωμένα, με πρόθεση αδέσμευτης συμβολής στην έρευνα και την μελέτη. Βήμα ελεύθερου διαλόγου για πολλά συναφή με τον Ελληνικό Εβραϊσμό θέματα υπήρξαν οι στήλες των «Χρονικών».

ΕΛΠΙΖΟΥΜΕ στο Θεό ότι θα μας δίνει δυνάμεις να συνεχισθεί και στο μέλλον η έκδοση του περιοδικού αυτού. Με τις ίδιες αρχές, το ίδιο πνεύμα και την ίδια εκτίμηση των αναγνωστών του.

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Εβραϊκή ζωγραφική: Γιόζεφ Ζαρίτσκι, Σάφεντ, 1924.

Η συνάντηση της Χριστιανικής Ορθοδοξίας και του Εβραϊσμού με τη Σύγχρονη Εποχή

4η Ακαδημαϊκή Συνάντηση μεταξύ Εβραϊσμού
και Χριστιανικής Ορθοδοξίας στο Ισραήλ, 13 - 16 Δεκεμβρίου 1998

Το θέμα της 4ης Ακαδημαϊκής Συνάντησης μεταξύ Χριστιανικής Ορθοδοξίας και Εβραϊσμού ήταν «Η συνάντηση της Χριστιανικής Ορθοδοξίας και του Εβραϊσμού με τη σύγχρονη εποχή». Ο διάλογος έγινε υπό την αιγίδα της Διεθνούς Εβραϊκής Επιτροπής Διαθρησκειακών Διαβουλεύσεων (ICIC) και του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Στη Συνάντηση πήραν μέρος σαράντα εκπρόσωποι και αρκετοί παρατηρητές από το Βέλγιο, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Βουλγαρία, τη Γαλλία, τη Γεωργία, την Ελλάδα, την Ιταλία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία, την Ελβετία, την Ουκρανία, την Αγγλία, τις Η.Π.Α. και τη Γιουγκοσλαβία. Η συνάντηση διοργανώθηκε από το Παγκόσμιο Εβραϊκό Συνέδριο σε συνεργασία με το Ισραηλινό Εβραϊκό Συμβούλιο για τις Διαθρησκειακές Σχέσεις και με τη βοήθεια του Υπουργείου Εξωτερικών του Ισραήλ.

Στις εργασίες της Συνάντησης προήδρευσαν ο Μητροπολίτης Ελβετίας κ. Δαμιασκηνός Παπανδρέου και ο Δρ. Gerhart M. Riegner (επίτιμος Αντιπρόεδρος του Παγκόσμιου Εβραϊκού Συνεδρίου).

Κατά την τελετή έναρξης της Συνάντησης διαβάστηκε μήνυμα υποστήριξης του Παναγιώτατου Οικουμενικού Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου Α'. Με το μήνυμά του ο Οικουμε-

νικός Πατριάρχης εξεδήλωσε την υποστήριξή του στις διαθρησκειακές διαβουλεύσεις και επιβεβαίωσε ότι «ο διάλογος δεν γίνεται για να πειστεί κάποιος από τα δύο μέρη να απασπαστεί τη θρησκεία του άλλου, αλλά για να ενισχύσει την ήρεμη και ειρηνική συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων ώστε να μπορούν, με ελευθερή συνείδηση, να επιλέξουν την πίστη που τους αρμόζει με προσωπική τους ευθύνη». Ο Μακαριότατος Πατριάρχης Ιεροσολύμων Διόδωρος Α', διαβίβασε τις ευλογίες και τις ευχές του για την επιτυχία του συνεδρίου. Ο Πρόεδρος της Εβραϊκής Κοινότητας της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης κ. Jakob Finci, κατά την εναρκτήρια τελετή, μίλησε για το παράδειγμα της εβραϊκής οργάνωσης Benevolencija κατά τη διάρκεια της πτώσης της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η εβραϊκή αυτή οργάνωση του Σαράγεβο προσέφερε σημαντική βοήθεια σε χιλιάδες ανθρώπους ανξιάζοντα α-

πό τις πεποιθήσεις ή την καταγωγή τους.

Το θέμα της Συνάντησης εστιάστηκε σε τέσσερα επιμέρους θέματα, τα οποία αναλύθηκαν από ομιλητές της Χριστιανικής Ορθοδοξίας και της Εβραϊκής πίστης αντίστοιχα.

Το πρώτο θέμα **«Εθνικισμός και θρησκευτικός Φονταμενταλισμός στην εγκόσμια σύγχρονη κοινωνία»** αναλύθηκε από τους Μητροπολίτη Δαμασκηνό (Γενεύη) και Ραββίνο David Rosen (Ιερουσαλήμ). Από την ορθόδοξη πλευρά ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός πρότεινε δύο αρχές που μπορούν να υποστηριχθούν και από τις δύο θρησκείες:

«Πλήρης και άνευ όρων συνταγματική και νομοθετική εγγύηση για την ολοκληρωτική ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και των άλλων θρησκευτικών ελευθεριών για όλους τους πολίτες, όποια και αν είναι η καταγωγή της πλειοψηφίας των πιστών» και «Νομοθετική προστασία για ισότητα απέναντι στους νόμους και όλα τα διεθνή αναγνωρισμένα κοινωνικά δικαιώματα της θρησκείας «των άλλων» στο πλαίσιο της συνεχώς αυξανόμενης πλουραλιστικής σύνθεσης της κοινωνίας όλων των σύγχρονων κρατών». Το Συνέδριο αποδέχθηκε τις ως άνω αρχές.

Το δεύτερο θέμα **«Ανθρώπινα δικαιώματα και θρησκευτική ελευθερία στη σύγχρονη κοινωνία»**, το οποίο ανέλυσαν οι καθηγητές Mikhail Chlenov (Μόσχα) και Βλάσιος Φειδάς (Αθήνα).

Το τρίτο θέμα, **«Θρησκευτική αντιμετώπιση και η μεγάλη επιθυμία για ειρήνη»**, αναλύθηκε από τον Επίσκοπο Irineo Bulovic (Σερβία) και τον καθηγητή Michael Zvi Nahorai (Ιερουσαλήμ).

Το τέταρτο θέμα, **«Μοντέρνα εκπαιδευτικά συστήματα και οι παλαιές θρησκευτικές προκαταλήψεις»**, αναλύθηκε από τους Ραββίνους Dr. Norman Solomon (Οξφόρδη) και Youry Tabak (Μόσχα).

Για να διαφωτιστεί η κατάσταση του Διαθρησκειακού Διαλόγου μεταξύ Εβραϊσμού και Χριστιανικής Ορθοδοξίας παγκόσμια, έγιναν αναφορές από αντιπροσώπους από την Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Βουλγαρία, τη Γεωργία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία, τη Ρωσία, την Ουκρανία, την Αγγλία, τη Γιουγκοσλαβία και τις Η.Π.Α. Οι αναφορές ε-

ξέταζαν το επίπεδο της συνεργασίας και τα προβλήματα που υφίσταται ο σχετικός διάλογος. Με δεδομένο τη γενική έλλειψη ενός σταθερού και συνεχούς διαλόγου, οι συνέδριοι συμφώνησαν ότι υπάρχει ανάγκη δημιουργίας ενός προγράμματος που θα εξυπηρετεί το συγκεκριμένο σκοπό και τις τρέχουσες διαθρησκειακές διαβουλεύσεις. Το συνέδριο καταδίκασε τον αντισημιτισμό και εξέφρασε τον προβληματισμό του για την επανεμφάνιση αντισημιτικών εκδηλώσεων σε πολλές χώρες.

Οι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, που μετείχαν στο συνέδριο ετοίμασαν μια απάντηση σχετικά με την κριτική που είχε γίνει, σε παλαιότερο άλλα και στο παρόν συνέδριο, σε ό,τι αφορά συγκεκριμένα κείμενα Χριστιανικών Ορθόδοξων ακολουθιών και στα οποία περιέχονται προκαταλήψεις για τους Εβραίους. Η απάντηση της Χριστιανικής Ορθοδοξίας ανέφερε ότι οποιαδήποτε μετάφραση έχει αντι-εβραϊκά μηνύματα αποφεύγεται και ότι οι θρησκευτικοί ύμνοι δεν καλλιεργούν εχθρική στάση κατά του Ιουδαϊσμού. Παρ' όλα αυτά η απάντηση κατέληγε: «Αυτό μπορούμε να πούμε για τώρα, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι αυτή ήταν η τελευταία μας λέξη για το θέμα. Παρά το γεγονός ότι αυτά τα κείμενα έχουν συμβολική σημασία, το θέμα παραμένει υψίστης σημασίας και είναι σοβαρή υπόθεση για μας εφόσον είναι και για σας. Με τον καιρό ίσως να έχουμε μεγαλύτερη προοπτική εξέλιξης της κατάστασης».

Ο διάλογος ήταν ένα βήμα για την καλύτερευση του αμοιβαίου σεβασμού. Και οι δύο πλευρές δέχθηκαν τη βασική πρόκληση της κατανόησης της θρησκείας του «άλλου» μέσα από το πρίσμα του αυτοορισμού του «άλλου».

[Η ελληνική αντιπροσωπεία αποτελέστηκε από τους: Μητροπολίτη Περιστερίου κ. Χρυσόστομο, τους Καθηγητές των Θεολογικών Σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών και Θεσσαλονίκης κ.κ. Ιωάννη Καραβιδόπουλο, Ηλία Οικονόμου, Κωνσταντίνο Σκούτρη, Βλάσιο Φειδά, τον εκπρόσωπο του Υπουργείου Εξωτερικών καθηγητή κ. Σπύρο Πνευματικό και τον εκπρόσωπο του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Μανώλη Σαμουηλίδη].

'Ενα έγγραφο από τα κρατικά αρχεία των Η.Π.Α. ρίχνει φως στο Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα

ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ κ. ΑΝΔΡΕΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Σε έρευνα που έγινε για το Ολοκαύτωμα ανακαλύφθηκε ένα πολύ σημαντικό έγγραφο, το οποίο αποκαλύπτει ότι ήταν γνωστές, από το 1943, οι εγκληματικές ενέργειες κατά των Εβραίων της Ελλάδας, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια. Επίσης το έγγραφο αναφέρει ότι δεν ήταν μόνο οι Γερμανοί αξιωματικοί αυτοί που γνώριζαν ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα, αλλά άφηναν Έλληνες πολίτες να γνωρίζουν επίσης για τη δολοφονία των Εβραίων.

Το έγγραφο αυτό είναι μια μαρτυρία δύο φοιτητών από τη Θεσσαλονίκη το οποίο ανακάλυψε, κατά τη διάρκεια της έρευνας του, ο **Ανδρέας Αποστόλου**, του Κολλεγίου St. Antony's της Οξφόρδης. Οι δύο Έλληνες φοιτητές, που προαναφέρθηκαν, δραπέτευσαν από την κατεχόμενη από τους Γερμανούς Θεσσαλονίκη στις 5 Αυγούστου του 1943. Πήγαν στην Τουρκία όπου έδωσαν συνέντευξη στο Γραφείο Στρατηγικής Υπηρεσίας (OSS), που ήταν αμερικανική υπηρεσία πληροφοριών. Σε μια αναφορά, η οποία συνοδεύεται από ένα χάρτη των Γερμανικών αεροδρομίων τα οποία περιείβαν την Θεσσαλονίκη, με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1943, και η οποία εστάλη στην Οντάριζγκτον στις 7 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, οι φοιτητές περιγράφουν τις συνθήκες στην κατεχόμενη, από τους Γερμανούς, Θεσσαλονίκη και δίνουν πληροφορίες για υψηλόβαθμους αξιωματικούς, την τοποθεσία των αποθηκών με τα πυρομαχικά και των υδροπλάνων.

Η απέλαση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης δεν ήταν μυστική, παρ' όλα αυτά οι Γερμανοί προσπάθησαν να αποκρύψουν την μαζική τους δολοφονία. Σύμφωνα με τον καθηγητή Martin Gilbert η απέλαση των Εβραίων αναφέρθηκε στους Times του Λονδίνου στις 26 Μαΐου 1943. Παρ' όλες τις υποψίες που υπήρχαν για την τύχη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης υπήρχαν λίγα στοιχεία

Φωτοτυπία του εγγράφου της 17ης Αυγούστου 1943

ώστε να εξεταστεί το θέμα διεξοδικότερα. Τον Νοέμβριο του 1943 ένας ανεπίσημος Εβραϊκός Οργανισμός, πιθανότατα το Εβραϊκό Πρακτορείο, ανέφερε στον Αμερικανό Πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη Βυρτον Υ. Betty, ότι μόνο 10.000 Εβραίοι που έφταναν από την Θεσσαλονίκη έφθασαν στην Πολωνία ζωντανοί. Οι Έλληνες Εβραίοι, οι οποίοι δραπέτευσαν, δεν γνώριζαν ότι η απέλαση σήμαινε άμεσο θάνατο κατά την άφιξη τους στα στρατόπεδα. Σε μια διαλέξη, στην Συναγωγή Nebi Daniel της Αλεξάνδρειας, τον Ιανουάριο του 1944, ο Nello Levy ενημέρωσε τους ομοθρήσκους του πως οι Εβραίοι από την Θεσσαλονίκη «είχαν σταλεί σε ανθρακωρυχεία στην Πολωνία, απ' όπου όσοι επέζησαν μοιάζαν με φαντάσματα παρά με ανθρώπινα όντα. Όλοι εργαζόντουσαν σαν σκλάβοι μέχρι την ημέρα της απελευθέρωσής τους την οποία όμως οι περισσότεροι δεν θα ζούσαν». Στην πραγματικότητα από τους 45.000 Εβραίους που απελάθηκαν από την Θεσσαλονίκη οι 35.000 θανατώθηκαν σε θαλάμους αερίων άμεσα μόλις έφθασαν ενώ λιγότεροι από 2.000 επέζησαν από τα στρατόπεδα.

Η έκθεση των δύο φοιτητών περιγράφει με απολύτη ακρίβεια και με καταπληκτικές λεπτομέρειες τι απεργναν οι 45.000 Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη. Αρχικά αναφέρουν ότι οι Γερμανοί αξιωματικοί, όταν ρωτήθηκαν για τον τόπο απέλασης των Εβραίων, απάντησαν ότι τους οδηγούσαν στον «Παραδεισο» και έτσι παραδεχόντουσαν τη μαζική εξόντωσή τους. Σύμφωνα με την Αμερικανική Υπηρεσία Πληροφοριών, οι

Χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης δεν πίστευαν ότι κάποιοι από τους Εβραίους θα επιζούσαν, παρά τους ισχυρισμούς των Γερμανών που ανέφεραν ότι οδηγούσαν τους Εβραίους σε στρατόπεδα για εργασία. Παρόμοιο ενδιαφέρον υπήρχε και για τους Εβραίους της Ευρώπης. Λίγοι τότε υποψιάζονταν πως η απέλαση των Εβραίων ήταν ένα τμήμα ενός καλοστημένου σχεδίου μαζικής εξόντωσης.

Οι φοιτητές ανακάλυψαν, από ένα Γερμανό αξιωματικό, ότι δολοφονούσαν τους Εβραίους με αέριο, βάζοντάς τους μέσα σε «άδειους καθαρούς χώρους». Η αναφορά των χώρων αυτών ως «καθαροί» είναι αξιοσημείωτη γιατί παρουσιάζονται ως χώροι αποφθειρώσεως.

Το αμερικανικό έγγραφο δεν αναφέρει τα ονόματα των δύο φοιτητών, όμως, ο ένας από τους δύο είναι πιθανότατα ο **Φαίδων Κοντόπουλος**, φοιτητής Χημείας. Τον Σεπτέμβριο του 1943 ο Φαίδων Κοντόπουλος έγραψε μια λεπτομερή αναφορά, περιγράφοντας το κάθε στάδιο της εκτέλεσης των Εβραίων, την οποία και παρέδωσε στην εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση. Ο Κοντόπουλος ενημέρωσε την εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση πως οι Γερμανοί αξιωματικοί, ανεπίσημα του είπαν ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν δολοφονηθεί με δηλητηριώδη αέρια σε «ειδικά μπάνια». Οι πληροφορίες αυτές στάλθηκαν στον εξόριστο Πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό, μαζί με ένα συνοδευτικό γράμμα στο οποίο αναφερόταν ότι η έκθεση «εθεωρείτο ακριβής».

Οι φοιτητές ισχυρίζονται ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δολοφονήθηκαν από τους Γερμανούς στη Σερβία, όμως στην πραγματικότητα αυτό συνέβη στην Πολωνία. Οι Εβραίοι από τη Γιουγκοσλαβία εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς το 1942 στην Σερβία χρησιμοποιώντας φορητά με αέριο, τα οποία παρουσίαζαν ως «φορητά αποφθειρώσεως». Η ανακρίβεια που υπάρχει στην αναφορά είναι αποτέλεσμα συγκεχυμένων πληροφοριών από τους Γερμανούς αξιωματικούς. Οι φοιτητές δεν ρωτήθηκαν από ποιο σώμα του γερμανικού στρατού προέρχονταν οι αξιωματικοί. Η λανθασμένη πληροφορία για τον τόπο θανάτωσης των Εβραίων πιθανότατα αποκαλύπτει ότι οι αξιωματικοί δεν ήταν μέλη της SD (Sicherheitsdienst) αλλά της Wehrmacht. Η SD οργάνωσε την καταστροφή του Ελληνικού Εβραϊσμού και οι αξιωματικοί της ήταν λίγο απίθανο να ήταν τόσο αδιάκριτοι. Απ' όλα αυτά τα στοιχεία λίγα ενδιέφεραν την OSS. Το άτομο της OSS που πήρε την συνέντευξη από τους φοιτητές έγραψε ότι «Η σύλληψη των 45.000 Εβραίων, που προαναφέρθηκε, επιβεβαιώνεται». Αυτό αποδεικνύει ότι το μόνο που τους ένοιαζε ήταν να επιβεβαιώσουν παλαιότερες πληροφορίες παρά να ανακαλύψουν καινούρια φρικιαστικά στοιχεία. Ο υπεύθυνος της OSS που συνέταξε την αναφορά έγραψε ότι η θανάτωση «υποτίθεται ότι έλαβε χώρα στην

Σερβία», υπονοώντας πως μια αναφορά δύο φοιτητών μπορεί να μην είναι απόλυτα ακριβής.

Οι πληροφορίες ήταν πολύ σημαντικές διότι προέρχονταν από δύο απλούς Έλληνες φοιτητές. Μέχρι τότε οι πληροφορίες που έφθαναν στους συμμάχους σχετικά με την δολοφονία των Εβραίων της Ευρώπης προέρχονταν από την Ανατολική Ευρώπη και συγκεκριμένα από την Πολωνία και την Δυτική Ρωσία. Τώρα πια υπήρχε μια αναφορά από την περιοχή της Βορείου Ελλάδος, η οποία βρισκόταν 600 μίλια από την Πολωνία. Λίγες αναφορές υπήρχαν για την εκτέλεση των Ελλήνων Εβραίων από τους Γερμανούς συγκριτικά με την εισροή πληροφοριών για την κατεχόμενη Πολωνία. Η αναφορά των δύο Ελλήνων δείχνει ότι η εξόντωση των Εβραίων δεν περιοριζόταν μόνο στην Ανατολική Ευρώπη αλλά ήταν σχέδιο που απλωνόταν σ' όλη την Ευρώπη.

Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι δύο φοιτητές που έκαναν την αναφορά δεν ήταν Εβραίοι. Σύμφωνα με τον καθηγητή Martin Gilbert στο βιβλίο του «Αουσβιτς και οι Σύμμαχοι», οι υπάλληλοι του Υπουργείου Εξωτερικών στην Ουάσινγκτον και στο Λονδίνο είχαν επιφυλάξεις για τις φρικιαστικές ενέργειες κατά των Εβραίων της Ευρώπης και αυτό οφειλόταν στις αντισημιτικές τους απόψεις. Οι διπλωμάτες των Συμμάχων προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν αυτό τους το σκεπτικό αναφέροντας ότι οι πληροφορίες προέρχονταν από εβραϊκούς οργανισμούς και είχαν την μορφή ειδικής έκκλησης.

Η αναφορά των δύο φοιτητών επιβεβαιώνει το τηλεγράφημα του Gerhart Riegner, που εστάλη από την Γενεύη στις 8 Αυγούστου 1942, στον Stephen Wise. Ο G. Riegner, ο οποίος εργάζεται ακόμη στο World Jewish Congress, αναφέρει στο τηλεγράφημα ότι «όλοι οι Εβραίοι στις κατεχόμενες, από τους Γερμανούς, χώρες» έπρεπε να «εξοντωθούν», πιθανότατα με την χρήση «υδροκυάνιου» (ένα από τα συστατικά του Zyklon B). Ο καθηγητής Christopher Browning ανέφερε ότι το τηλεγράφημα του Riegner αποτελούσε «μια εκπληκτική μυστική πληροφορία κατά τη διάρκεια του πολέμου». Η αναφορά των δύο φοιτητών παραδόθηκε ένα χρόνο αργότερα παρ' όλα αυτά περιείχε πολύ σημαντικά μυστικά στοιχεία τα οποία επιβεβαίωναν την διάσταση του προγράμματος εξόντωσης των Εβραίων από τους Γερμανούς. Η αναφορά ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δηλητηριάστηκαν με τοξικά αέρια πράγματι επιβεβαιώνει τις πληροφορίες για τις θανάτωσεις με αέριο οι οποίες εστάλησαν από την Ανατολική Ευρώπη. Το Μάιο του 1942 η Bund ανέφερε για πρώτη φορά την μαζική θανάτωση, με αέριο, των Εβραίων, η οποία ελάμβανε χώρα στην περιοχή Σελμόν.

Οι Έλληνες φοιτητές πήραν μεγάλο ρίσκο όταν απέδρασαν από την κατεχόμενη Ελλάδα. Οι φοιτητές διέ-

φυγαν από τις γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις με κίνδυνο να σκοτωθούν αφού αυτές είχαν εντολή να πυροβολούν τους δραπετές. Η παρουσία τους στην ουδέτερη Τουρκία ήταν επίσης επικίνδυνη διότι κάποιοι

πρόσφυγες εκτελέστηκαν από Τούρκους στρατιώτες. Οι πληροφορίες των δύο φοιτητών σχετικά με την τύχη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, οι οποίες ήταν εξαιρετικά σημαντικές, αγνοήθηκαν.

Το κείμενο της αναφοράς της 17ης Αυγούστου 1943

(Μετάφραση)

Θεσσαλονίκη

Πρόσφατες ενέργειες

1. Από το Βορρά φθάνουν καθημερινά στη Θεσσαλονίκη 17 τρένα. Οι Γερμανοί χρειάζονται, για τη μεταφορά των ανθρώπων αλλά και των πολεμοφοδίων, 65 τρένα κάθε μέρα. Αυτό γίνεται τους τελευταίους δύο μήνες.

2. Τα πλοία που φορτώνονται στη Θεσσαλονίκη είχαν προορισμό τους το Νότο και πιθανότατα τη Ρόδο.

Την 1η Αυγούστου, 6 πλοία συνολικού βάρους 8.000 τόνων, φορτώθηκαν και έφυγαν από την Θεσσαλονίκη έχοντας ως προορισμό την Ρόδο (:). Στα πλοία που ξεκίνησαν από τη Θεσσαλονίκη, εκτός από ανθρώπους, υπήρχαν και κάποιες στρατιωτικές μονάδες. 3 από τα 6 πλοία της 1ης Αυγούστου είχαν φορτωθεί με Spee Panzer Wagen (τεθωρακισμένα οχήματα) τα οποία ήταν οπλισμένα με αντιαεραμικά όπλα διαμετρήματος 3,7. Σε άλλο υπήρχαν αυτοκινούμενα πυροβόλα (όχι ταנקς) διαμετρήματος περίπου 6,5.

3. Κατά τη διάρκεια των επόμενων ημερών 2 ή 3 ισπανικά πλοία κατέπλευσαν στη Θεσσαλονίκη. Η φύση του φορτίου δεν ήταν επιβεβαιωμένη (δείτε προηγούμενες αναφορές όπου εκτιμάται ότι τα πλοία μεταφέρουν βόμβες και μεταλλεύματα).

4. Οι άνδρες ηλικίας από 15 έως 65 ετών στρατολογήθηκαν, για να εργαστούν στην Αλβανία, με σκοπό να κατασκευάσουν οχυρά, χωρίς να τους δοθεί καμία αποζημίωση για την υγεία τους. Κάποιους άνδρες πήραν από τα καφενεία και άλλους από τα σπίτια τους κατά τη διάρκεια της νύχτας. Για τους ως άνω λόγους πολλοί άνδρες προσπάθησαν να δραπετεύσουν από τη Θεσσαλονίκη. Περισσότεροι από 4.000 άνδρες είχαν συλληφθεί για τον λόγο αυτό.

5. Υπάρχει μια συνεχής και προσεκτική περιπολία του λιμανιού της Καραμπουρνού.

Εβραίοι

6. Η σύλληψη των 45.000 Εβραίων, η οποία προαναφέρθηκε, επιβεβαιώνεται. Δεν πιστεύουν όμως ότι

όλοι αυτοί οι άνθρωποι οδηγήθηκαν σε στρατόπεδα εργασίας. Όταν ρωτήσανε κάποιους Γερμανούς αξιωματικούς για το μέρος όπου ευρίσκονταν, εκείνοι απαντούσαν στον «Παράδεισο». Ένας Γερμανός αξιωματικός αναφέρεται ότι είπε στον πληροφοριοδότη πως τους ανάγκαζαν, σχηματίζοντας ομάδες, να μπούν σε άδεια καθαρά οικοδομήματα όπου είχαν τη δυνατότητα να διοχετεύουν αέρια μέχρι να πεθάνουν όλοι. Μετά από αυτό η διαδικασία επαναλαμβάνονταν. Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης πιστεύουν πως δεν επέζησε κανένας από τους 45.000 Εβραίους*.

Η περιουσία των Εβραίων κατασχέθηκε και στάλθηκε στη Γερμανία. Κατασχέθηκαν επίσης επιχειρήσεις, οι οποίες διοικούνταν από Έλληνες απουσάτες στους οποίους έδιναν μόνο το 10% των εσόδων ενώ το υπόλοιπο 90% ανήκε στην κυβέρνηση της Γερμανίας.

7. Οι Εβραίοι με ισπανική υπηκοότητα, οι οποίοι δεν συμπεριλαμβάνονταν στις προηγούμενες μαζικές συλλήψεις, συνελήφθησαν πρόσφατα. Απελαθίστηκαν στην Πολωνία με RR, φορτηγά στα οποία στοιβαζόταν 60 άτομα.

Περίπου 4.000 Εβραίοι δραπέτευαν στην Αθήνα.

6* Οι εκτελέσεις υποτιθέεται ότι έγιναν στην Σερβία.

Γερμανοί πράκτορες στη Θεσσαλονίκη:

Περικλής Νικολαΐδης: Αναγνωριζόμενος ως πράκτορας της Γκεστάπο.

Φαρόης: Δημοσιογράφος, συνεργαζόταν με τον Νικολαΐδη.

Π. Νικολαΐδης: Θεωρεί τον εαυτό του Βρετανό πράκτορα και προσποιείται ότι θα στείλει ομάδες στην Αίγυπτο. Το αρχηγείο του ήταν ένα ωδείο και κάποιο ατελιέ ζωγραφικής τα οποία ανήκαν στους **Χαραταρή - Καραζήση**. Τοίμιση 92, 3ος όροφος.

Υπόλοιποι: **Νίκος Ρίζος**, διερμηνέας της Γκεστάπο

Νίκος Καρράς, διερμηνέας Feld Gendarmerie

Στάυρος Αδάμ και **Π. Παπαναούμ**, σημαντικά μέλη της Γκεστάπο.

Κοινοποίηση: Ουάσιγκτον, Καιρό, Κωνσταντινούπολη, Ναυτικό και Σμύρνη.

[Το ανωτέρω αποχαρακτηρίστηκε από τα Κρατικά Αρχεία των Η.Π.Α. την 1.9.1998].

Ο ΛΑΚΩΝ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΑΤΟΣ

και οι Ιουδαίοι της Σπάρτης στα τέλη του 10ου μ.Χ. αιώνα

Του κ. ΑΛΕΞΗ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, M. Phil, Δρ. Φ. (ΚΒΕ/Ε.Ι.Ε.)

Η δυνατότητα αλλά και η ικανότητα προσαρμογής των ιουδαϊκών πληθυσμών στο Βυζάντιο σ' όλες τις ιστορικές περιόδους της μεσαιωνικής Ελληνικής Αυτοκρατορίας είναι σε γενικές γραμμές αρκετά γνωστές και έχουν μελετηθεί συστηματικά, ιδιαίτερα στη διάρκεια της τελευταίας πενήνταετίας. Οι παλαιές εργασίες του Joshua Starr ανάμεσα στα 1939-1949, καθώς και η πολύτιμη συμβολή του Zvi Ankori για τους Καραϊτες στο Βυζάντιο το 1959, έχουν συμπληρωθεί μέσα στις τελευταίες δεκαετίες από τεκμηριωμένα συγγράμματα των Andrew Sharf, Steven Bowman και David Jacoby, που καλύπτουν το πρόβλημα των βυζαντινοϊουδαϊκών σχέσεων από τον 6ο αιώνα ως το τέλος του Βυζαντίου. Επίσης, η προγενέστερη περίοδος (υστερορωμαϊκή για άλλους, πρωτοβυζαντινή για μας) καλύπτεται σε αρκετά σημαντικό αριθμό μελετών για τις τύχες των Ιουδαίων στη *Υστερη Ρωμαϊκή/Πρώμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία*¹.

Ακόμη, πρέπει να πούμε εδώ, ότι ποιζίλες πτυχές της ιουδαϊκής παρουσίας στο Βυζάντιο, αλλά και στην εποχή της τουρκικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, έχουν αρχίσει να μελετώνται συστηματικά και στην Ελλάδα, αν κρίνουμε από το συνέδριο ιστορίας-αρχαιολογίας, με τίτλο «*Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο, 4ος-19ος αιώνας*», το οποίο πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1993, πριν από ένα ακριβώς χρόνο, στην Αθήνα² και του οποίου τα πρακτικά τελούν υπό έκδοση.

Γνωρίζουμε σε γενικές γραμμές τις σκληρές και συνεχείς διώξεις, με ελάχιστα διαστήματα κάποιας ύφεσης και ανοχής εκ μέρους του κράτους, που υπέστησαν οι Ιουδαίοι στα πλαίσια της πολιτικής πολλών Βυζαντινών αυτοκρατόρων - κυρίως των: Ιουστινιανού Α' (527-565), Ηρακλείου Α' (610-641), Λέοντα Γ' Ισαύρου (717-741), Βασιλείου Α' του Μακεδόνα (867-886) και Ρωμανού Α' Λακαπηνού (920-944). Οι διώξεις αυτές συγκεκριμενοποιήθηκαν με διάφορα έκτακτα μέτρα, όπως λ.χ. ο εκχριστιανισμός με το υποχρεωτικό βάπτισμα, αλλά, πολύ πιο συγκεκριμένα, με ποικίλες νομοθετικές ρυθμίσεις, τις οποίες ερευνούν οι μελετητές του βυζαντινού δικαίου. Παράλληλα, ένας μεγάλος αριθμός βυζαντινών κειμένων, γραμμένων κυρίως από εκκλησιαστικούς λόγιους και απολογητές του χριστιανικού δόγματος, δίνει ανάγλυφα το

μέγεθος της πολεμικής κατά του Ιουδαϊσμού στο Βυζάντιο.

Όπως καταδεικνύει η μελέτη διαφόρων βυζαντινών ιστοριογραφικών πηγών, υπήρξαν κατά καιρούς διάφοροι επώνυμοι κυβερνητικοί αξιωματούχοι, οι οποίοι ανελάμβαναν, με ιδιαίτερο μάλιστα ζήλο, την τήρηση των μέτρων κατά των ιουδαϊκών παροικιών της βυζαντινής επικρατείας. Για το λόγο αυτόν ιδιαίτερη σημασία έχει, νομίζουμε, το θέμα της ανακοίνωσής μας αυτής, αφού εδώ έχουμε να κάνουμε με μια σαφώς αντίθετη περίπτωση ως προς τον κανόνα - συγκεκριμένα με τη δράση του Βυζαντινού άρχοντα της Λακωνίας, του ευγενή Ιωάννη Αρατου (περ. 930- περ. 986/987) της «Λακεδαίμονος» (όπως ονομαζόταν η αρχαία Σπάρτη στις μεσαιωνικές πηγές). Ο Αρατος προσπάθησε, στην διάρκεια της προτελευταίας δεκαετίας του 10ου αιώνα, να υπερασπιστεί, όπως δείχνουν οι σχετικές μαρτυρίες, τους Ιουδαίους της περιοχής του³ ενάντια στις διώξεις που είχε κληρονομήσει από τους ο ένθερμος ιεραπόστολος ζηλωτής, ο μικρασιατικής καταγωγής (από τον Πόντο) όσιος Νίκων ο «Μετανοείτε» (περ. 925/930 - περ. 998 ή 1005)⁴, σύγχρονος του Αρατου, στα πλαίσια της προσπάθειάς του να εδραιώσει το Χριστιανισμό στη Λακωνική, ιδιαίτερα στις περιοχές που είχαν πληγεί από τις επιδρομές Μουσουλμάνων πειρατών⁵.

Ο Νίκων κατόρθωσε να οδηγήσει τους Ιουδαίους κατοίκους της Σπάρτης έξω από την πόλη στα πλαίσια μιας «αληθινής σταυροφορίας», για να θυμηθούμε μια χαρακτηριστική φράση του Γεράσιμου Καψάλη¹⁰¹. Ο λόγος; Οι Ιουδαίοι αυτοί είχαν θεωρηθεί από τον όσιο υπεύθυνοι της καταστροφικής λοιμικής νόσου που μαστίζε την πόλη, καθώς παραδίδουν οι δύο διασκευές του «Βίου» του οσίου Νίκωνος¹⁰², μιας σημαντικής, αλλά πάντως όχι πάντα αξιόπιστης πηγής¹⁰³, της οποίας η συγγραφή χρονολογείται αφενός μεν στα μέσα περίπου του 12ου αιώνα (άποψη, μεταξύ άλλων, των Δ. Ζακυνθινού, Ι. Καραγιαννόπουλου, G. Weiss και Οδ. Λαμπρίδη, ο οποίος είχε δώσει την συνθετικότερη μέχρι σήμερα παρουσίαση των δύο διασκευών, με ενδελεχή φιλολογικό και ιστορικό σχολιασμό¹⁰⁴ και αφετέρου στα μέσα περίπου του 11ου αιώνα (άποψη των R. Jenkins - C. Mango, που πρόσφατα αναβιώθηκε από το νέο εκδόστη και μεταφραστή του «Βίου» στα αγγλικά, Denis Sullivan, ενώ επίσης έγινε αποδεκτή στο «Λεξικό του Βυζαντίου της Οξφόρδης»¹⁰⁵).

Η ρήξη αυτή ανάμεσα στον όσιο Νίκωνα και τον Ιωάννη Άρατο, ο οποίος περιούζεται με βареis χαρακτηρισμούς στον «Βίο Νίκωνος», πιστεύουμε ότι χρονολογικά πρέπει να τοποθετηθεί μετά την οριστική εγκατάσταση του δραστήριου ιεραπόστολου στην Λακωνική, σε κάποιο ακαθόριστο διάστημα ανάμεσα στο 970 και 980 - πιθανόν από το 975 και εξής κατά τον Λαμπρίδη¹⁰⁶ - και, βέβαια, πριν το θάνατο του Άρατου. Αν δεχθούμε, έστω, το 997/998 ως πιθανό έτος θανάτου του οσίου, τότε η εκδοχή αυτή αποτελεί βέβαια *terminus ante quem* για το θάνατο του Άρατου, που εμείς τον χρονολογούμε στο 986/987¹⁰⁷.

Άρα, τα γεγονότα που μας απασχολούν εδώ, θα μπορούσαν υποθετικά να χρονολογηθούν στην περίοδο ανάμεσα στο 975 και στο 986/987. Πρόσφατα ο D. Jacoby χρονολόγησε την αποπομπή αυτή των Ιουδαίων της Σπάρτης στο 985, χρονολογία την οποία είχε υιοθετήσει πριν από 55 χρόνια ο J. Starr¹⁰⁸.

Τελικά, παρά την αντίδραση του Άρατου, που δεν αποκλείεται πάντως να είχε κάποια υποστήριξη από το τοπικό στοιχείο στις ενέργειές του¹⁰⁹, οι προσπάθειες του Νίκωνα έμελλαν να καρποφορήσουν σε δύο φάσεις, πρώτα όταν κατόρθωσε να εξαποστείλει τους Ιουδαίους από τη Σπάρτη, για να γλυτώσει η πόλη από το λοιμό - κάτι που έγινε ακαριαία, όπως μαρτυρεί ο «Βίος» του οσίου - και κατόπιν όταν ματαίωσε τις ενέργειες του Άρατου να ξαναφέρει κάποιον (ίσως και ορισμένους άλλους από αυτούς) πίσω στην πόλη, γεγονός που, κατά το «Βίο», συνδυάστηκε με την ξαφνική ασθένεια και το θάνατο του «ασεβούς» Άρατου, καθώς και τον ηθικό «θρίαμβο» του οσίου, ο οποίος είχε προβλέψει το άσχημο τέλος του άρχοντα και τον είχε μάλιστα προειδοποιήσει σχετικά¹¹⁰. Έτσι, καθώς φαι-

νεται, τουλάχιστον προσωρινά επήλθε τέλος στον συγχρωτισμό Χριστιανών και Ιουδαίων στην πόλη της Λακεδαιμόνος, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ολοσχερή απουσία της ιουδαϊκής κοινότητας στο λακωνικό χώρο, ιδιαίτερα στους επόμενους αιώνες, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σε ανακοίνωσή του για τα ιστορικοκοινωνικά δεδομένα σε βίους Πελοποννησίων αγίων της μεσοβυζαντινής περιόδου, ο Παύλος Νιαβής, από το βήμα του περυσινού μας συνεδρίου, συνήγαγε ότι «η Σπάρτη του τέλους του 10ου αιώνα υπήρξε πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ του χριστιανικού και του εβραϊκού στοιχείου της», ιδιαίτερα αν κανείς συναξιολογήσει και συνερμηνεύσει την ύπαρξη τριών δεδομένων: «της εκτόπισης των Ιουδαίων έξω της Σπάρτης, της σπουδής του οσίου Νίκωνος να χτίσει... ναό¹¹¹ και της αντίδρασης του Ιωάννη Άρατου»¹¹². Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε ο συναδέλφός, αν και ο ίδιος σωστά παραδέχτηκε πως στην ουσία δεν έχουμε συγκεκριμένα στοιχεία ούτε ως προς την πραγματική ισχύ και επιρροή της ιουδαϊκής κοινότητας της Σπάρτης, αλλά ούτε και για το αν ο Νίκων πολέμησε ανοικτά τους Ιουδαίους¹¹³, εννοώντας προφανώς ότι δεν υπάρχουν άλλες παράλληλες πηγές για να τεκμηριώσουν τις πληροφορίες του «Βίου» του Νίκωνος σχετικά με τα γεγονότα.

Αλλά, εκεί ακριβώς βρίσκεται το πρόβλημα: στην απουσία παράλληλων πηγών, αφού, εάν υιοθετήσουμε τα στοιχεία που παρέχει ο «Βίος» αυτά καθεαυτά, τότε και αρκετά ισχυρή ιουδαϊκή κοινότητα φαίνεται να υπήρχε στη Λακωνική, αλλά και επιπλέον αγώνα φαίνεται ότι διεξήγαγε ο όσιος εναντίον της. Μας φαίνεται, μάλιστα, ότι οι δύο ξεχωριστές φάσεις του αγώνα αυτού θα πρέπει να έλαβαν χώρα με παρέλκηση αρκετά μεγάλου χρονικού διαστήματος μεταξύ τους.

Αποφεύγοντας να αναφερθώ, έστω και υπό μορφή παράφρασης στα γεγονότα αυτά καθεαυτά, καταθέτω εδώ τα κυριότερα σημεία που μας ενδιαφέρουν κατα χρονική αζοιουθία:

Ιον. Ο Νίκων φθάνει στη Σπάρτη, που στενάζει από «λοιμική νόσον», πιθανόν ανάμεσα στο 975 και 980. Στη συνέχεια κατορθώνει «το ...Ιουδαϊκόν πύλον έξω της αυτών πόλεως απελάσαιεν, ίνα μη καταχραινόν είη αυτούς [=τους Σπαρτιάτες] τοις βδελυκοίς ήθει και μιάσμασι της ιδίας θρησκείας»¹¹⁴. Η απέλαιση αυτή θα πρέπει να έγινε αργότερα και, ας θυμηθούμε εδώ, ότι οι Starr και Jacoby τη χρονολόγησαν στο 985¹¹⁵. Άρα, τα γεγονότα από την άφιξη του Νίκωνα ως την απέλαιση των Ιουδαίων μπορεί να έγιναν μέσα σε μια ολόκληρη δεκαετία ή και λίγο παραπάνω (c. 975 - c. 985/86).

2ον. Στο τέλος της προαναφερθείσης διαδικασίας, όποια και να υπήρξε η χρονική της διάρκεια, ο Νίκων με τη συμπαράσταση του αθηναϊκής καταγωγής επι-

σκόπου Σπάρτης, Θεόπεμπτον⁽²¹⁾, προχώρησε στη θεμελίωση του ναού της Αγίας Κυριακής, που προαναφέραμε, για να δοξαστεί η σωτηρία της Σπάρτης από τη θαυματουργή παρέμβαση κατά του λοιμού, μετά την αποπομπή των Ιουδαίων. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο, κατά τη χρονική αλληλουχία του «Βίου», εμφανίζεται ο Ιωάννης Άρατος να αντιδρά στην ίδρυση της Αγίας Κυριακής⁽²²⁾, αφού «*την των Ιουδαίων ἔξω του ἀστεως μετοίκισιν ου δικαίως γενέσθαι οὐδ' ευλόγως δισχυρίζετο*»⁽²³⁾. Ας χρονολογήσουμε τις εξελίξεις αυτές υποθετικά στο 985/86.

3ον. Από εδώ ξεκινά η β' φάση της αντιϊουδαϊκής δράσης του Νίκωνα, σε ευθεία πια αντιπαράθεση με τον Άρατο, που επιχείρησε να επαναφέρει στην πόλη και στην υπηρεσία του ένα Ιουδαίο τεχνίτη στη στίλβωση, την επεξεργασία λεύκανσης δηλ. των υφασμάτων⁽²⁴⁾, που βέβαια, συμπεριλαμβάνονταν σ' αυτούς που είχαν εκδιωχθεί προηγουμένως από την πόλη. Η έντονη αντίδραση του «*αδιάλλακτου αντισιμίτη*»⁽²⁵⁾, του Νίκωνα, είχε σαν αποτέλεσμα την έκρηξη της οργής του Άρατου, που οδήγησε στους περιγραφόμενους στο «Βίο» εφιάλτες του, στον υψηλό πυρετό και στον θάνατό του, παρά το γεγονός ότι, κατά τον «Βίο» πάντα, έφθασε να εκλιπαρεί τον Νίκωνα για τη σωτηρία του, κάτι που κατά τον όσιο, ήταν γραφτό να μη συμβεί⁽²⁶⁾.

Σοβαρά προβλήματα παρουσιάζει η χρονολόγηση της β' αυτής φάσης της ρήξης. Αν υποθέσουμε ότι η εκφρασθείσα άποψη⁽²⁷⁾ περί ενίσχυσης του Νίκωνα, στον κατά τον Άρατον αγώνα του, από τον «*πρωίτορα*» και στρατηγό του θεάματος Πελοποννήσου, Βασίλειο Απόκανκο⁽²⁸⁾, είναι ορθή, τότε παρουσιάζεται κάποια αμυδρή λύση στο χρονολογικό μας πρόβλημα. Και αυτό διότι αν υποθεθεί ότι ο Απόκανκος έσπυνε ως αρωγός του Νίκωνα την περίοδο αυτή, λογικό θα ήταν κάτι τέτοιο να γίνει σε ένδειξη θαιμισμού, αλλά και ευγνωμοσύνης, του αξιωματούχου προς τον όσιο, ο οποίος είχε θεραπεύσει τον ίδιο από βαριά αρρώστεια και είχε προφητεύσει την αναχώρηση του βουλγαρικού κινδύνου κατά την α' βουλγαρική επιδρομή στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Η τελευταία, σύμφωνα με τις επικρατέστερες κατά τη γνώμη μας ενδείξεις, έλαβε χώρα στο 986⁽²⁹⁾ και όχι στο 996/997⁽³⁰⁾, περίοδο της β' βουλγαρικής επιδρομής, η οποία όμως συνδέεται όχι με τον Απόκανκο, αλλά - και εδώ εκφράζουμε την προσωπική μας άποψη - με τον «*πρωτοσπαθάριο*» Ιωάννη Μαλακηνό⁽³¹⁾, που γνώρισε κι αυτός τις προφητικές ιδιότητες του οσίου, ο οποίος του προανήγγειλε την αλλαγή του από την προφανώς άδικη κατηγορία, ότι σκόπευε να κινηθεί επαναστατικά με βουλγαρική βοήθεια («*ὡς τα των Βουλγάρων φρονών*»)⁽³²⁾.

Άρα, συμπεραίνουμε εδώ, η εξουδετέρωση του

Άρατου θα πρέπει να έλαβε χώρα το νωρίτερο λίγο μετά την α' βουλγαρική επιδρομή του 986, ίσως το 986/87. Γι' αυτόν το λόγο χρονολογούμε το θάνατο του Άρατου στην εποχή αυτή, δηλ. πάνω από μια δεκαετία πριν από το θάνατο του οσίου αντιπάλου του.

Τι συνέβη, όμως, στους Ιουδαίους που οδηγήθηκαν έξω από την Σπάρτη⁽³³⁾ στα πλαίσια της α' φάσης των διώξεων του Νίκωνα εναντίον τους; Υπήρξε αυτή η εκτόπισή τους μόνιμη; Επηρεάσε το γεγονός αυτό την δεδομένη σημαντική εμπορική κίνηση της πόλης⁽³⁴⁾, όπου, μετά το θάνατο του προστάτη αγίου της καθιερώθηκε, στην επέτειο της κοίμησής του (26 Νοεμβρίου), μεγάλη εμποροπανήγυρις μέσα στο κάστρο της μεσαιωνικής «*Λακεδαίμονος*»⁽³⁵⁾; Ή μήπως η εκδίωξη των Ιουδαίων υπήρξε προσωρινή και ανεστάλη μετά το θάνατο του οσίου, με αποτέλεσμα η ακμή αυτή της εμποροπανήγυρις, που αναφέραμε, να οφείλεται σ' αυτήν ακριβώς την ανθηρή ιουδαϊκή παρουσία και συμμετοχή, παράλληλα με τη δραστήρια παρουσία των Βενετών εκεί; Ας θυμηθούμε εδώ την σαφή αναφορά του William Miller στην ταυτόχρονη παρουσία Ιουδαίων και Βενετών στις αγορές της Σπάρτης ήδη από τον 10ο αιώνα: «*Ὡδὴ δὲ κατὰ τὸν 10ο αἰῶνα Βενετοὶ ἐμποροὶ ἐφοῖτον εἰς τὴν εὐημεροῦσαν ταύτην ἀγοράν, αἱ δὲ ἀπόπειραι τοῦ οσίου Νίκωνος, ἐπιδιώξαντος τὴν ἀπὸ τῆς πόλεως ἔξωσιν τῶν Ιουδαίων, παρέχουσι νέαν ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἐμπορικῆς αὐτῆς σημασίας ἐν ταύτῃ τῇ περιόδῳ*»⁽³⁶⁾. Επίσης η σημαντική νεανική συμβολή του Νίκου Βέη, που από το 1905 είχε δείξει ότι οι Ιουδαίοι της Λακωνίας πρέπει να χρονολογηθούν ασφαλώς στην πριν του Βενιαμίν της Τουδέλας εποχή, δηλ. πριν από το β' μισό του 12ου αι., ενώ ο βασικός τους ρόλος στην οικονομική και εμπορική ζωή της Λακεδαιμονίας είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί⁽³⁷⁾. Ο Ανδρέας Ανδρεάδης, μάλιστα, συμφώνησε με την άποψη του Βέη ότι η δραστηριότητα αυτή των Ιουδαίων τούς είχε εξασφαλίσει τη φιλία και τη συμπάθεια μερικών αρχόντων της χώρας⁽³⁸⁾.

Ας τονίσουμε επίσης την αναμφισβήτητη παρουσία Ιουδαίων στις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου στους αιώνες 11ο και ιδιαίτερα 12ο. Ατυχώς, πάντως, δεν αναφέρεται η περιοχή της Λακωνίας στο «*Βιβλίο των Ταξιδιών*» του Ισπανοϊουδαίου περιηγητή Βενιαμίν της Τουδέλας⁽³⁹⁾ (μεταφράστηκε και σχολιάστηκε πρόσφατα στα ελληνικά), που στο β' μισό του 12ου αι., ανάμεσα στο 1165 και 1166, κατά τη χρονολόγηση της πλειοψηφίας των ερευνητών⁽⁴⁰⁾, επισκέφθηκε τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά την εποχή βασιλείας του Μανουήλ Α' Κομνηνού περνώντας και από δύο σημαντικά κέντρα του βόρειου πελοποννησιακού χώρου (Πάτρα, Κόρινθος) στο δρόμο του για την Κωνσταντινούπολη⁽⁴¹⁾. Αλλά έχουμε ό-

μως σχεδόν παράλληλη χρονολογικά με του Βενιαμίν πηγή, τον Άραβα γεωγράφο αλ Ιντρίσι, που αναφέρεται έμμεσα στην ιουδαϊκή παροικία της «al-Kedemona» γύρω στο 1153-1154, περί τα 13 χρόνια πριν από την άφιξη του Βενιαμίν στον ελλαδικό χώρο⁽⁴²⁾. Και βέβαια δεν χρειάζεται να υπενθυμίσω εδώ τις πλούσιες μνείες, ιδιαίτερα για την μετά το 1204 περίοδο, περί παρουσίας αμαζουσών ιουδαϊκών κοινοτήτων στο Μυστρά, στη Σπάρτη και σ' άλλες περιοχές της Λακωνικής⁽⁴³⁾.

Κλείνοντας, ας τονίσουμε ότι προβλήματα έρευνας ζητημάτων τέτοιου ακριβώς τύπου, όπως για παράδειγμα η παραμονή και επιβίωση της ιουδαϊκής κοινότητας της Σπάρτης μέσα από τις αντίξοες συνθήκες που της δημιούργησαν οι διώξεις του οσίου Νίκωνα και των οπαδών του, θα έπρεπε να ερευνηθούν συστηματικότερα από τους ερευνητές του μεσαιωνικού λακωνικού χώρου, περισσότερο, θα έλεγα, από τις εύκολες και κάπως επίπεδες διαπιστώσεις ότι ο Ιωάννης Άρατος υπήρξε, όπως και οι άλλοι κοσμικοί που αντιτάχθηκαν στις διώξεις του Νίκωνα, αντιδραστικός⁽⁴⁴⁾, ή ότι η φράση «Άρατε κατάρατε», που επιζητεί ως τις μέρες μας στον βόρειο Ταϊγέτο, χρησιμοποιείται ως έντονη επιτίμηση, απηχώντας το δραματικό τέλος του⁽⁴⁵⁾, ή τέλος ότι η λοιμική ασθένεια εξαφανίστηκε⁽⁴⁶⁾ μετά την πρωτοβουλία του οσίου να εκδιώξει από την πόλη το σημαντικότερο ίσως στοιχείο της οικονομικής ευημερίας της!

ΟΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΠ:	Αρχαίον Πόντου (Αθήνα)
ΒΔ:	Βυζαντινός Δόμος (Αθήνα)
ΒΜ:	Βυζαντινά Μελέται (Αθήνα)
ΒΝJ:	Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher (Αθήνα)
DOP:	Dumbarton Oaks Papers (Washington)
ΕΕΒΣ:	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Αθήνα)
ΕΠΕ:	Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού (Θεσ/νίκη)
ΘΗΕ:	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα)
JOAS:	Journal of Oriental and African Studies (Αθήνα)
ΚΒΕ/ΕΙΕ:	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Αθήνα)
ΛΣ:	Λακωνικά Σπουδαί (Αθήνα)
ΜΕΕ:	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «ΠΥΡΣΟΥ» (Αθήνα)
ΝΕ:	Νέος Ελληνομνημων (Αθήνα)
ΟΔΒ:	Oxford Dictionary of Byzantium (New York - Oxford)
ΠΒΑ:	Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό (Εκδοτικής Αθηνών)
Π(Δ)Σ:	Πρακτικά (Διεθνούς) Συνεδρίου
VR:	Variorum Reprints (London)

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από τις βασικές μονογραφίες για τις βυζαντινές σχέσεις σημειώνουμε: J. Starr, *The Jews in the I Empire 641 - 1204*, Αθήνα 1939· του ιδ., *Romania: th of the Levant after the 4th Crusade*, Παρίσι 1949· Z. Karaites in Byzantium. The formative years 971 Παν/μιο Columbia 1959. A. Sharf, *Byzantine Jew Justinian to the 4th Crusade*, Λονδίνο 1971· S. Bow *Jews of Byzantium 1204 - 1453*, Παν/μιο Alabama επίσης: D. Jacoby, *Les quartiers juifs de Constanti époque byzantine*, Byzantium 37, 1967, 167 - 227 (= *démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδ VR, μελέτη II)· του ιδ., *Les Juifs de Byzance communauté marginalisée*, στον τόμο: *Οι περιθωριοι Βυζάντιο*, Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα 1993, 1 (= *Juifs*). Βλ. ακόμη την γενική θεώρηση στο *Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη ODB), λήμματα *Jews* (S. Bowman) και *Anti - Sei Byzantium* (S. Bowman - A. Culter). Ενημερωμένη, βιβλιογραφία για τις βυζαντινοϊουδαϊκές σχέσεις ε σαφή ελληνική έκδοση του οδοιπορικού του Βεν Τσιντέλας: *Βενιαμίν εκ Τσιντέλας: Το βιβλίο των στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159 - 1172* Φ. Βλαχοπούλου, εισαγ. - σχολ. - βιβλιόγρ. Κ. Με της - Α. Σαββίδης, Αθήνα 1994, 249 - 257.

2. Συνδιοργάνωση Εταιρείας μελέτης Ελληνισμού (Θεσσαλονίκη) και ΚΒΕ/ΕΙΕ: Μέγαρο Παλάλης (24 - 25 Νοεμβρίου 1993).

3. Γενικά για τις ιουδαϊκές εγκαταστάσεις της και του Μυστρά βλ. τη μελέτη του S. Bowman, *T settlement in Sparta and Mistra*, BNJ 22, 1977 - 1 1985), 131 - 146, με ανάλυση των τριών σημαντικότες Ιουδαίους της περιοχής πηγών (Βιον Νίκωνος μίας· Μάζαρι, Χρονικόν Μίνος Σφραντζή) και εξ εποχής ως την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

4. Για το 998 ως έτος θανάτου του Νίκωνα βλ., μ λων, H.-G. Beck, *Kirche und theologische Lit byzantinischen Reich*, *Monacho* 1959, 577, 589· Δ. Σ. *Σπάρτη και η Λακεδαιμώνα*, Β', Αθήνα 1962, 378· σπαντινίδης, λ. στο ΠΒΑ 7, 1987, 237· Καλλιόπη Ι. Οι τοιχογραφίες του ασκηταρίου του αγίου Νίκου Τρύπη της Λακωνίας, ΛΣ 9, 1988, 349· Φωτεινή Β λου, λ. στην ΕΠΕ 4, 1989, 124 - 127· D. Nicol, *Βυ λειξικό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1 Την ίδια χρονολογία είχε υιοθετήσει και ο Οδ. Λα προβληματική περί την έρευνα του βίου του οσίου νος, ΛΣ 4, 1979, 103, ο οποίος όμως, λίγο αργότερ ώρησε την άποψη αυτή, υιοθετώντας την περίοδο των χρόνων του 1101 αι., μάλλον το 1105· βλ. Επί του βίου του οσίου Νίκωνος κατά τον Barber, 58 1980, 7 και *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοή να - σχολία*, Αθήνα 1982 (= Νίκων), 377, 421, 477· Στο πρόσφατο περί Νίκωνος λήμμα στο ODB Kazhdan - Alice Mary Talbot - Nancy Sevcenko) δ χρονολογία θανάτου του οσίου το 1000 περίπου.

5. Ο κύριος όγκος των επιδορμών αυτών εν

στην περιοχή της Μονεμβασίας: βλ. σχετικά A. Savvides, *Morea and Islam 8th - 15th centuries: a survey*, JOAS 2, 1990, 50 εξ. (= *Βυζαντινοτοπωνυμικά μελετήματα. Ανατίπωση άρθρων 1981 - 1990*, Αθήνα 1991, (300) εξ.) του ιδ., Πελοπόννησος και Μονουσουλμάνοι: οι αραβικές επιδρομές και οι πληροφορίες των Αράβων συγγραφέων 8ος - 13ος αι., BM 4, 1992, 371 εξ., 374 εξ. (= *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984 - 1994*, Αθήνα 1995, (232) εξ., (235) εξ.). Βλ. και τις λεπτομέρειες στον Π. Νιαβή, Οι αραβικές επιδρομές στη Λακωνική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, BM 3, 1991, 261 - 275· πρβλ. E. Kislinger, *Λακεδαιμονία. Δέμνα και το Χρονικό της Μονεμβασίας*, BM 3, 1991, 109 εξ.· επίσης N. Κουτράζου (εδώ σημ. 34), 236 εξ.

6. Στη MEE, λ. Λακεδαιμονία - Λακεδαίμων (Γ. Καράλης).

7. Προέχεται για τον αθωνικό κώδικα του Κουτλουμουσιού, που εκδόθηκε από τον Στ. Λάμπρο, Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε, NE 3, 1906, 131 - 222 (και 223 - 228, όπου εκδίδεται η διαθήκη του οσίου), καθώς και για τον παλαιότερο Βαλβερινιανό κώδικα, που ήταν ως πρόσφατα γνωστό· από παλαιά λατινική μετάφραση των αρχών του 17ου αι. (που τυπώθηκε το 1729, δηλ. εκατό και πλέον χρόνια αργότερα), έως όπου εκδοθεί από τον Οδ. Λαμψίδη, Νίκων, 11-159 (με τη λατινική μετάφραση στις δεξιές σελίδες)· την έκδοση είχε προεξεργαστεί ο Οδ. Λαμψίδης στο ΑΠ 37, 1980, 3 - 15 (εδώ παραπάνω, σημ. 4). Επίσης ο Λαμψίδης επανεξέδωσε και τον κουτλουμουσιανό κώδικα: Νίκων, 161 - 240. Αγγλική μετάφραση και σχόλια έγιναν πρόσφατα από τον D. Sullivan, *The life of Saint Nikon*, Brookline Mass. 1987 (= *Life*). Ανάλυση της κουτλουμουσιανής διασκευής παλαιότερα από την G. da Costa = Louillet, *Saints de Grèce aux 8e, 9e et 10e siècles*, Byzantion 31, 1961, 346 - 365.

8. Σχετικές επιφυλάξεις διατύπωσαν πρόσφατα οι T. Gregory - N. Senvenko, λ. Lakedaimon, ODB, σ. 1170 (για το μη αμερόληπτο ορισμό των μαρτυριών στον βίο).

9. Δ. Ζακωθινόγος, λ. Νίκων, MEE· I. Καργαμάντζου, Πηγαί βυζαντινής ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1987, 285 αρ. 354· J. Karagiannopoulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, 380 - 381 αρ. 286· Λαμψίδης, στο ΑΠ 37, 1980, 8 - 11 και Νίκων, 294, 318, 351 - 353, 355, 357, 380 και *passim*. Πρβλ. το λ. του T. Γουισόπουλου, στη ΘΗΕ 9, 1966, στήλη 557 και την έρευνα της da Costa - Louillet, ό.π., 348 - 349.

10. R. Jenkins - C. Mango, *A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia*, DOP 15, 1961, 225 - 242, ιδιαιτ. 240· D. Sullivan, *The versions of the Vita Niconis*, DOP 32, 1978, 159 - 173· του ιδ., *Life*, *passim*. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Λαμψίδη, ΑΠ 37, 1980, 11 - 13 και Νίκων, 335 - 337, όπου πάντως ορθά αναγνωρίζεται η επιτυχημένη από τον Sullivan συσχέτιση των βίων Νίκωνος και οσίου Λουκά του Στειριώτη. Τις απόψεις Sullivan υιοθέτησαν η κριτής της έκδοσης του, Dorothy Abrahamse, *Speculum* 64.5, 1990, 1060 - 1061 (η οποία όμως δείχνει να αγνοεί τη θεμελιακή συνολική έκδοση Λαμψίδη), καθώς και οι συντάκτες του περί Νίκωνος λήμματος στο ODB, όπου υποστηρίζεται η

άποψη ότι ο αγιογράφος - ηγούμενος της μονής του Νίκωνος πιθανόν να γνώριζε τον όσιο προσωπικά και μπορεί να παρακολούθησε ο ίδιος μερικά από τα αναφερόμενα μέσα στον «Βίο» θαύματα. Και εδώ αναφέρεται πως έχει δανειστεί στοιχεία από τον βίο του οσίου Λουκά. Πρόσφατα δέχεται τη χρονολόγηση συγγραφής στον 11ο αι. και ο Jacoby, *Juifs*, ό.π., 147 σημ. 93.

11. Βλ. Νίκων, 476 - 477. Για την εκδοχή του 970 και εξής, βλ. Sullivan, DOP 32, 1978, 159, 161 σημ. 16 και *Life*, *passim*. Κωνσταντινίδης, ΠΒΛ 7, 1987, 237 και ODB, σ. 1484. Το 968 αναφέρονται συγκεκριμένα ως χρόνος εγκατάστασης οι G. Stadtmüller, στον συλλογικό τόμο (έκδοση του Γερμανικού Επιτελείου Στρατού Κατοχής) με τίτλο: *Der Peloponnes. Landschaft - Geschichte - Kunstsätten*, Αθήνα 1944, 108 και πρόσφατα ο Γ. Βέργαδος, Η Αγόριανη του Ταυγέτου και η βόρεια Λακεδαίμων, Αθήνα 1992, 50. Για την εκδοχή του 980 και εξής βλ. Βλαχοπούλου, ΕΠΕ 4, 1989, 126.

12. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.

13. Βλ. Starr, *Jews* (εδώ σημ. 1), 167 - 168 και Jacoby, *Juifs*, ό.π., 122 - 123, 147, 149 (χωρίς όμως τη σχετική τεκμηρίωση).

14. Κατά την da Costa - Louillet, ό.π. 354, ο «défaitiste» Άρατος «était le seul Spartiate qui se plaignit de l'expulsion des Juifs...». Ορθά, όμως, ο N. Βέης, οι Εβραίοι της Λακεδαίμονος και του Μυστρά, *Ο Νοημάς* 3, 1905, 10 - 11, τόνισε ότι ο Νίκων βρήκε αντίσταση στα κατά των Ιουδαίων σχέδιά του, επειδή οι τελευταίοι είχαν το εμπόριο στα χέρια τους, καθώς και τη συμπάθεια και τη φιλία μερικών αρχόντων της περιοχής. Μ' αυτά συμφώνησε και ο Ανδρ. Ανδρεάδης, Οι Εβραίοι εν τω βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 6, 1929, 32 - 33 σημ. 4.

15. Τα γεγονότα στο «Βίο»: έκδ. Λάμπρου, NE 3, 1906, 162 - 167 (κουτλουμουσιανός κώδικας) = έκδ. Λαμψίδη, Νίκων, 188 - 193. Επίσης Λαμψίδης, Νίκων, 64 - 73 (βαλβερινιανός κώδικας με την παλαιά λατινική μετάφρ. στις δεξιές σελίδες). Η αγγλ. μετάφρ. στην έκδ. του Sullivan, *Life*, 110 - 125. Οι δύο φάσεις των διώξεων του οσίου κατά των Ιουδαίων, που επέφεραν και τη ρήξη με τον Άρατο, περιγράφονται περιληπτικά από την G. da Costa - Louillet, ό.π. Byzantion 31, 1961, 354 - 355 και στην εκλαϊκευτική διασκευή του βίου από τον αρχιμανδριτή Ιερόθεο Κυριαζόπουλο. Ο όσιος Νίκων ο «Μετανοείτε», Σπάρτη 1963, 27 - 28 (οι Ιουδαίοι αναφέρονται ως «Ισραηλίται»), 29 - 30 (ηθική καταδίκη Άρατου από τον νεότερο διασκευαστή, που «υπερθεματίζει» χωρίς καθόλου να προβληματίζεται για το αν ο βίος δίνει πιθανώς μια υπερβολικά καταδικαστική εικόνα του Άρατου, αφού αποτελεί διαρκές εγκώμιο των πράξεων και της δράσης του Νίκωνα και κάθε άλλο παρά αμερόληπτη πηγή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί).

16. Αφιερωμένο στον Χριστό, την Παναγία και την αγία Κυριακή «εις βοήθειαν πάσης της πόλεως... και σωτηριάν»: έκδ. Λάμπρου, 164 = έκδ. Λαμψίδη, 190 (και 68 για τη βαλβερινιανή διασκευή). Καθώς τονίζει ο Π. Νιαβής (βλ. επόμενη σημ.), 312 σημ. 15, ο βιογράφος κάνει την επίκληση προς την αγία Κυριακή εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό

την έχθρα του οσίου προς το εβραϊκό Σάββατο.

17. Π. Νιαβής, Βίοι Πελοποννησίων αγίων της μεσοβυζαντινής περιόδου: ιστορικοκοινωνικά δεδομένα, ΒΜ 5, 1993, 307 - 322, εδώ 312 - 313.

18. Ό.π., 312.

19. Έκδ. Λάμπρου, 162 - 163 = έκδ. Λαμψίδη, (188 - 189 (κουλτουμισιανός) και 64 - 67 (βαρβερνιανός). Σύμφωνα με την da Costa - Louillet, ό.π., 354 σημ. 2, εδώ έχουμε χαρακτηριστικό παράδειγμα κείμενου ελληνικού αντισημιτισμού στην Ελλάδα του 10ου αι. («das ce textel, tout un chapitre bien intéressant sur l'antisémitisme en Grèce au 10e siècle»). Για το σημαντικό αυτό ζήτημα βλ. τη βιβλιογραφία στη σημ. 1, καθώς και το κεφάλαιο 1 (Persecution and intolerance) στη μονογραφία του J. Starr, Jews (1939).

20. Εδώ παραπάνω, σημ. 13.

21. Τα έτη της ιεραρχίας του υπολογίζονται ανάμεσα στο 970 και το 998, ενώ είναι γνωστή η συνεισφορά του στις προσπάθειες του Νίκωνα να εκχριστιανίσει τα σλαβικά φύλα του Ταϊγέτου. Πάντως, εάν ισχύει το ότι ο Θεόδοιμος κήδευσεν τον όσιο, σύμφωνα με τη χρονολόγηση θανάτου του Νίκωνα ανάμεσα στο 1000 και στο 1005 θα μπορούσε βέβαια να αναχρονολογηθεί και ο θάνατος του Θεόδοιμου σε post c. 1005. Γι' αυτόν βλ. Εμ. Παντελάκης, λ., στη ΜΜΕ· Τ. Γριτσόπουλος, λ. Λαζεδαιμονίας μητροπόλεις, ΘΗΕ 8, 1966, στήλ. 79 - 80 και Λαμψίδης, Νίκων, 294, 426, 429, 456 - 457, 462 - 465 με ποικίλα σχόλια και παρατηρήσεις. Οι σχετιζόμενοι με τον Νίκωνα βλ. έκδ. Λάμπρου, 164, 173, 183 = έκδ. Λαμψίδη, 190, 197 - 198, 207 (κουλτουμ.) και 66 - 69, 80 - 81, 96 - 98 (βαρβερν.).

22. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι προσπάθειες του Άρατου να παρεμποδίσει την ίδρυση της εκκλησίας αναφέρονται και στη Διαθήκη του Νίκωνα, χωρίς όμως επώνυμη αναφορά στον αξιωματούχο αυτόν: έκδ. Λάμπρου, 224 - 225 = έκδ. Λαμψίδη, 252.

23. Έκδ. Λάμπρου, 165 - 166 = έκδ. Λαμψίδη, 191 (κουλτουμ.) και 68 - 71 (βαρβερν.).

24. Για την ειδικέυση αυτή των Ιουδαίων τεχνιτών και για το επάγγελμα βλ. Ειρ. Χρήστου - Κατ. Νικολάου, Στοιχεία για την κοινωνία και τον καθημερινό βίο στην περιοχή Λακωνικής (9ος - 12ος αι.) από αρχιολογικά κείμενα, ΒΜ 2, 1990, 218 - 219 με τη σημ. 51.

25. «Antisémitisme intransigent» κατά την da Costa - Louillet, ό.π. 355.

26. Έκδ. Λάμπρου, 166 - 167 = έκδ. Λαμψίδη, 191 - 193 (κουλτουμ.) και 70 - 73 (βαρβερν.).

27. Φ. Βλαχοπούλου, ΕΠΕ 4, σ. 126.

28. Οι μνείες του «Βίου» στον αξιωματούχο αυτό, που διορίστηκε στη θέση του στρατηγού Γρηγορίου, ο οποίος είχε έλθει σε μεγάλη αντιπαράθεση με τον Νίκωνα (βλ. πρόσφατα Δ. Σοφιανός, Οι Βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου..., Αθήνα 1993, 37 για τον Γρηγόριο: έκδ. Λάμπρου, 172, 174 = έκδ. Λαμψίδη, 197, 199 (κουλτουμ.) και 80, 82 (βαρβερν.) με σχόλια 428 - 429, 457), βλ.: έκδ. Λάμπρου, 174 - 175,

184 - 185 = έκδ. Λαμψίδη, 199, 207 - 208 (κουλτουμ.) και 82 - 84, 98 - 101 (βαρβερν.), με τα ιστορικά σχόλια στις σσ. 429 - 430, 473, 477, όπου ο Αποκρίστης σχετίζεται, εορταζόμενα κατά τη γνώμη μας, με τη β' βουλγαρική επιδρομή στην Πελοπόννησο (996/997). Επίσης σύντομη αναφορά στον Αποκρίστη («Αποκρίστη») στη διαθήκη του Νίκωνα: έκδ. Λάμπρου, 227 = έκδ. Λαμψίδη, 255. Πάντως, κατά τον D. Polemis, The Doukai..., Λονδίνο 1968, 101, κατείχε το αξίωμα του γέρω στο 990.

29. Αυτό το είχε συμπεράνει ορθά πριν από 100 χρόνια περίπου (στο γαλλικό πρωτότυπο) ο G. Schlumberger, Η βυζαντινή εποποιία κατά τα τέλη του 10ου αι., Β', Αθήνα 1904 (ανατ. 1977), 322 - 325., 343 - 344 και μάλιστα όταν δεν είχε ακόμη εκδοθεί ο «Βίος» από τον Λάμπρο! Τη χρονολόγηση αυτή αμφισβήτησε ο Runciman (βλ. επόμενη σημ.). Για το 986 βλ. επίσης Ι. Καραγιαννιπούλου, Ιστορία βυζαντινού κράτους, Β', Θεσσαλονίκη 1981 (ανατ. 1991), 436 σημ. 739 με σημαντικές παρατηρήσεις για την παράλληλη εξέταση σχετικά των βυζαντινών πηγών με μια σημαντική αρχαϊκή, τον Γεωργίου της Αντιοχείας (11ου αι.). Πάντως, στον Καραγιαννιπούλου - Weiss, Quellenkunde, 380 αρ. 286, η σχετιζόμενη με τον Αποκρίστη βουλγαρική επιδρομή χρονολογείται στο 996!

Το λάθος οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, στο ότι τα περιγραφόμενα στον «Βίο» γεγονότα στην Κορίνθο και τον Ισθμό (όπου ο Αποκρίστης, βαρύνει αρρώστος και αντιμετωπίζοντας επιζήμινη επίθεση των δυνάμεων εισβολής των τσάρων Σαμουήλ, κάλεσε εναντίονα κοντά του τον όσιο Νίκωνα, που όχι μόνο τον θεράπευσε, αλλά τον προέβλεψε ότι οι Βούλγαροι θα υποχωρήσουν), έχουν αναντίθετα από τους περισσότερους βυζαντινολόγους με την β' και όχι με την α' αναφορά σε βουλγαρική εισβολή στην Πελοπόννησο στα χρονικά των Ιωάννη Σκυλίτζη (εκδ. Thurn, 330 [α' του 986 μ.Χ., 341 [β' του 996 μ.Χ.]) και Γεωργίου Κεδρηνού (εκδ. Βόννης, Β', 436, 449 - 450).

Επίσης σημειώνουμε ότι στο 981 χρονολογούν την α' επιδρομή του Σαμουήλ ως την Πελοπόννησο, συνδυάζοντας την με την αντίσταση του Αποκρίστη, οι Μ. Καραμανός, ΜΜΕ 5, 155 - 156 και Τ. Γριτσόπουλος, ΘΗΕ 9, 1966, στήλ. 555. Για την ίδια χρονολόγηση βλ. σχετικά και τη μελέτη του Δρόσου Κραβαρτόγιαννου, Απόψεις περί της επιδρομής των Βουλγάρων στην Ελλάδα τον 10ο αι. και το δαλματικό τοπωνύμιο Σάβωνας, ΒΔ 1, 1987, 213 - 220, ιδίως 217 - 218. Τέλος, αόριστα μεταξύ 986 - 996 χρονολογεί τα γεγονότα με τον Αποκρίστη στην Κορίνθο η da Costa - Louillet, ό.π. 358 - 359, ενώ επίσης αχρονολογεί αναφέρεται στα γεγονότα της Κορίνθου ο αρχιμ. Κυριαζοπούλος (εδώ σημ. 15), 32 - 33, που όμως αναφέρει τον Αποκρίστη ως «Αποκρίστη»!

30. Λαμψίδης, Νίκων, 367, 429 - 430, 473, 477. Για τη χρονολόγηση αυτή βλ. επίσης S. Runciman, History of the First Bulgarian Empire, Λονδίνο 1930, 220 σημ. 3· A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'à 1204, Παρίσι 1951, 81 σημ. 1, 95, 186 αρ. 3· Δ. Ζακωθής, Βυζαντινή Ιστορία 324 - 1071, Αθήνα 1997 (ανατ. 1989), 430· Μ. Κορδούσης, Σηγάκη στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους, Αθήνα 1981, 90, 91· Αικ. Χριστοφιδάκης, ο

Βυζαντινή ιστορία, Β' 2, Αθήνα 1988, 164 σημ. 5. Ορθά ο Καρκαμαννόπουλος. Ιστορία, Β' 448 - 449 αποσυνδέει τον Απόκαυκο από τη β' βουλγαρική επιδρομή στην Πελοπόννησο (996 - 997).

31. Η πολύ σύντομη μνεία των Σκυλιτζή (έκδ. Thurn, 343) και Κεδρηνού (έκδ. Βόννης, Β' 451) στα μέτρα του Βασιλείου Β' κατά του κινήματος του Μαλακηνού συμπληρώνεται με τα πλούσια στοιχεία που παρέχει για την υπόθεση αυτή ο «Βίος» (έκδ. Λάμπρου, 177 - 181 = έκδ. Λαμψίδη, 201 - 204 (κοντλουμ.) και 88 - 93 (βαρβερ.) - πρβλ. και ευρετήριο για άλλες αναφορές στη δράση του Μαλακηνού, όπως λ.χ. στη σ. 226 της διαθήκης στην έκδ. Λάμπρου = σ. 253 στην έκδ. Λαμψίδη), κατά τον οποίο ο στρατηγός όχι μόνο απώλεσε από τις κατηγορίες, αλλά έγινε και συγκλητικός· την άποψη αυτή δεν δέχεται η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος*, Αθήνα 1949, 77, αλλά την αποδέχεται στα σχόλια του ο Λαμψίδης, Νίκων, 431 - 432, 447, 473 - 474. Περὶ του Μαλακηνού, βλ. επίσης Bon, *Péloponnèse*, ό.π. 183, 203 αφ. 63· Ν. Ανδριώτης, λ. στη ΜΜΕ 16, 563 (χρονολόγηση στο 997)· Σοφιανός, *Βυζαντινοὶ ἅγιοι* (εδώ. σημ. 28), 38. Για τον υπαινιγμό στην παλιά λατινική μετάφραση του βαρβερνιανού κώδικα του «Βίου» ότι τα γεγονότα με τον Μαλακηνό· έθαγόν να έλαβαν χώρα πολύ αργότερα, δηλ. το 1009, βλ. τις σωστές παρατηρήσεις του Schlumberger, *Εποποιία Γ'*, Αθήνα 1905 (ανατ. 1977), 196 σημ. 2· πρβλ. τον σχολιασμό της da Costa - Louillet, *Byzantion* 31, 1961, 359 - 360 με τη σημ. 2.

32. Για τη χρονολόγηση στο 996/997 βλ. Λαμψίδης, Νίκων, 432 και J. - Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance* 963 - 1210, Παρίσι 1990, 34 αφ. 17. Παραδόξως η Καλλιόπη Μπουρνόρα, *Καθολώσεις και τυραννίες κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους...* 867 - 1056, Αθήνα - Κομοτηνή 1981, 97 - 98, χρονολογεί τα γεγονότα αυτά στο 986! Το ίδιο σφάλμα είχε διαπράξει παλαιά ο Schlumberger, *Εποποιία Β'*, 324, που απέδωσε την απώληση του Μαλακηνού μετά από πρωτοβουλίες του οσίου Νίκωνα λίγο μετά την αναχώρηση των Βουλγάρων από τον Ισθμό, αλλά κατά την α' επιδρομή τους στο 986, που, όπως έχουμε διαπιστώσει, συνδέεται με τον Βασίλειο Απόκαυκο (βλ. παραπάνω σημ. 29).

33. Κατά τον Γριτσόπουλο, ΘΗΕ 9, στήλ. 554, «άπωκίσθησαν μακριά από την πόλη».

34. Γενικά για την εμπορική αυτή δραστηριότητα στην περιοχή βλ. Bon, *Péloponnèse*, 86 εξ., 132 εξ. (12ος αι. - πρβλ. εδώ παρακάτω σημ. 43)· Ζακυθινός, *Ιστορία*, 303· Μ. Κορδώνης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία 9ος αι. - 1204 μ.Χ., ΠΣ Α' *Λακωνικών Σπουδών*, Αθήνα 1983, 107 - 112, ιδίως 108 εξ. (βενετική παρουσία), 112 (Ιουδαίοι). Για την ιουδαϊκή παρουσία βλ. και Γ. Καψάλης, λ. Λακεδαίμονια, ΜΜΕ 15, 717· γενικά για τη Σπάρτη στα μεσοβυζαντινά χρόνια βλ. Νίκη Κοιτράκου, Η εικόνα της Σπάρτης: ιδεολογικά σχήματα και πραγματικότητα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους, ΒΜ 4, 1992, 222 - 243.

35. Βλ. σχετικά Άννα Λαμπροπούλου, Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή εποχή, ΠΔΣ «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, 294 - 295.

36. W. Miller (μετάφρ. - σχόλ. Σπ. Λάμπρος), *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι 1204 - 1566*, 2 τόμοι, Αθήνα 1909 -

1910 (ανατ. 1960), Α', 41 - 42 και μετάφρ. Άγ. Φουριώτης, Αθήνα 1960 (ανατ. 1990), 62.

37. Βλ. Βέης (εδώ σημ. 14), 10 - 11 αφ. 166· πρβλ. Ανδρεάδης (επίσης σημ. 14), 25. Πολύ σημαντική εδώ η μαρτυρία του σύγχρονου του Βενιαμίν της Τουνέλας, του Αβραάμ μπεν Νταούντ, επίσης Ισπανοεβραίου που άρχισε στον 12ο αι.

38. Πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 14.

39. Παρά τη διαβεβαίωση του Καψάλη, ΜΜΕ 15, 717, ότι, εκτός του αλ. Ιντρίσι, επισκέφθηκε τη Λακωνία και ο Βενιαμίν! Βλ. όμως σωστά Ανδρεάδης, ό.π., 32 - 33 σημ. 4.

40. Βλ. σχετικά την εισαγωγή στην πρόσφατη ελληνική μετάφρ. του Βενιαμίν (εδώ σημ. 1), 34 - 36 σημ. 7 για τις διάφορες εκδοχές χρονολόγησης.

41. Νεοελληνική μετάφρ. του τμήματος του οδοιπορικού του Βενιαμίν που περιγράφει τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στις σσ. 62 - 67 και αντιστοιχα τα σχόλια στις σημ. 77 - 135.

42. Βλ. al - Idrisi, γαλλ. μετάφρ. P. Jaubert Β', Παρίσι 1840 (ανατ. Άμστερνταμ 1975), 125· Μ. Κορδώνης, Η περιγραφή της Ν. - Α. Πελοποννήσου από τον Άραβα περιηγητή Édrisi, ΠΔΣ Β' *Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1981 - 1982, 261 - 268, ιδίως 262 - 263· R. - J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzant. Reich und den italienischen Kommunen... 1081 - 1204*, Άμστερνταμ 1984, 199· πρβλ. Savvides, JOAS 2, 53 - 54 (= *Βυζαντινιστικά*..., ό.π., [303 - 304] και ΒΜ 4, 1992, 381 (= *Μελετήματα*..., εδώ σημ. 5, [242]). Γενικά για τους Ιουδαίους στη Σπάρτη, με έμφαση στον 12ο αι. βλ. Bon, *Péloponnèse*, 85 - 87 και Bowman (εδώ σημ. 3).

43. Ιδιαίτερα πλούσιες οι μνείες για τον 15ο αι.: βλ. Bon, ό.π., 86 - 87 με τη σημ. 5· Α. Βασιλειφ, *Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατίας*, Αθήνα 1954 (ανατ. 1973), 794 σημ. 175, με αναφορά στην «Επιδημία Μάζαρι εν Άδου». Βλ. επίσης D. Zakythenos, *Le Despotat grec de Morée*, Β', Αθήνα 1953 (β' έκδ. με προσθ. Χρύσας Μάλτεζου, Λονδίνο 1975, VR), 42 - 44· I. Medvedev, *Mistra* (ρωσικά), Λένινγκραντ 1973, 85 και Bowman (εδώ σημ. 3), Passim. Για τους Ιουδαίους του Μυστρά βλ. επίσης S. Bowman, λ. Jews, ODB, σ. 1040, χωρίς όμως να αναφέρονται Ιουδαίοι στη Σπάρτη. Κατά τον Καψάλη, ΜΜΕ 15, 717, οι εκδιωχθέντες από τον Νίκωνα Ιουδαίοι επανήλθαν στη Σπάρτη από το χωριό της Τρύπης, στις υπώρειες του Ταϊγέτου, όπου είχαν καταφύγει δίδοντας στο μέρος την ονομασία «Εβραϊκή Τρύπη», λόγω του πλήθους όσων είχαν καταφύγει εκεί.

44. Βλ. Βέργαδος (εδώ. σημ. 11), 50.

45. Στο ίδιο.

46. Ασχολίαστα αναφέρουν την «εξαφάνιση» αυτή, μεταξύ άλλων, οι Γριτσόπουλος, ΘΗΕ 9, στήλ. 554 και S. Runciman, *Μυστράς, βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1986, 12.

[Από το βιβλίο *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, Εκδόσεις Δημογραφία, 1997].

Οι Εβραίοι της Σπάρτης και του Μυστρά

Από του δεκάτου αιώνας υπήρχον πολυάριθμοι Εβραίοι εις την Σπάρτην. Περί αυτών έχομεν αρκετάς ειδήσεις από το συναξάριον του Αγίου Νίκωνος του «Μετανοείτε» το οποίον εγράφη εις Λατινικήν περί το 1142, μεταφράσθη δε εις Ελληνικήν υπό του επισκόπου Ευρυθεΐνου Παρθενίου το 1630.

Ως φαίνεται από το συναξάριον οι Εβραίοι είχαν εις χείρας των όλο το εμπόριον της Λακεδαιμόνος και την φιλίαν και συμπάθειαν μερικίων αρχόντων της χώρας, επροστάτευεν όμως αυτούς ιδιαιτέρως ο ευπατριδής Ιωάννης Ἀρατος.

Τους επολέμησεν όμως ο όσιος Νίκων. Ούτος ευρίσκειτο τότε (950 μ.Χ.) εις Αμύλκαις (αι οποίαι απέιχον μίαν ώραν από της Σπάρτης) ότε μετέβη προς αυτόν πρεσβεία εκ Σπαρτιατών παρακαλούσαν αυτόν να σπεύσῃ εις την Σπάρτην, ην ελημναιετο λιμός, ίνα με τας δειήσεις του προς τον Ὑψιστον να παύσῃ η ασθένεια. Ούτος εφάνη μεν έτοιμος να δεχθῇ την αίτησιν, αλλά υπό τον όρον να εκδιωχθούν πρότερον εκ της πόλεως οι εβραίοι, οι οποίοι ήσαν δι' αυτόν εμπόδιον εις την θεμελίωσιν και εξαίτλωσιν του Εναγγελίου.

Ότε τω 1249 ο Βελλαρδουίνος έκτισεν τον Μυστράν ήρχισαν να συγκεντρώνονται ολίγον κατ' ολίγον εκεί οι Εβραίοι. Φαίνεται δε ότι κατά την δεσποτείαν των Παλαιολόγων επί του Μυστρά, απετέλουν εκεί πολυάριθμον κοινότητα.

Ο Γ. Φραντζής ομιλών περί των πόλεων τας οποίας παρεχώρησεν εις αυτόν ο Δεσπότης Κωνστα-

ντίνος ο Παλαιολόγος αναφέρει μεταξύ των άλλων και την Εβραϊκήν Τρύπην*.

Η Εβραϊκή Τρύπη δεν είναι άλλη ή το σημερινόν χωρίον του δήμου Σπάρτης η Τρύπη. Το προάστειον ούτως ειπείν του Μυστρά. Ευρέθησαν δε αργότερον εις την περιοχὴν της Τρύπης Εβραϊκαί επιγραφαί.

Και επί Τουρκοκρατίας οι Εβραίοι του Μυστρά ήσαν πολυπληθεΐς. Ότε όμως εξεργάγη η επανάστασις του 1769 οι Εβραίοι της πόλεως έπαθον ως φαίνεται πολλά δεινά. Ο Chateaubriand, ο οποίος ήλθεν εις την Ελλάδα τω 1806, όταν ανεβή εις την ακρόπολιν του Μυστρά λέγει ότι διήλθεν από την σινοικίαν των Εβραίων, η οποία ευρίσκειτο περίεξ της ακροπόλεως. Όλη αυτή η σινοικία είχε καταστραφῇ υπό των Αλβανών οι οποίοι εσταλῆσαν εις την Πελοπόννησον διά να οβήσουν την επανάστασιν.

Και ο περίφημος αρχαιολόγος και αξιωματικός του πυροβολισμοῦ William Martin Leake, ο οποίος περιηγήθη την Πελοπόννησον ολίγον προ του Chateaubriand τω 1805, μετέβη εις Μυστρά και αναφέρει τας καταστροφάς του 1770. Η Κατωχώρα, λέγει, του Μυστρά με μίαν άλλην σινοικίαν του Κάστρου, και εννοεί βέβαια την εβραϊκήν, είχαν άλλοτε - προ του 1770 - τόσας οικίας όσας είχε τω 1805 ο Μυστράς ολόκληρος.

Μέχρι του 1821 υπήρχον μερικαί εβραϊκαί οικογένειαι εν Μυστρά αι οποίαι διεσκορπίσθησαν μετά την έκρηξιν της μεγάλης επαναστάσεως του 1821.

(Εκ πραγματείας του γνωστου λογίου Νίκου Βη δημοσιευθείσης εις τον «Νοημα» «Ισραηλιτική Επιθεώρησις», τεύχος 9 - 10, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1915)

* Έκδοσις, Βόννης σ. 20κ

(Στοιχεία για τους Εβραίους στη Σπάρτη - Λακωνία έχουν δημοσιευθῇ στα φύλλα 24/1979, 66/1984, 90/1986 και 99/1988)

Ο Σύλλογος Εβραίων ιεροψαλτών της Θεσσαλονίκης «Αλέλ Βεζίμπα» το 1930. (Αρχείο Ι.Κ.Θ., από το βιβλίο του Αιμίλιου Ναφ «Κείμενη επι ακτής θαλάσσης...»).

Η Σεφαράδ τραγουδά στη Θεσσαλονίκη, την πρωτεύουσα του ευρωπαϊκού και του σεφαρδιτικού πολιτισμού

- Της κας SOLEDAD FERNANDEZ - PAPARSENOU

«**Ε**n los caxones del mioyo», στα συρτάκια της μνήμης, κρατώ φυλαγμένες τις αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας κι ανάμεσά τους κάποια που ποτέ ως τα σήμερα δεν φαντάστηκα ότι θα μπορούσε να αποδειχθεί καθοριστική για τη ζωή μου. Πρόκειται για την ανακάλυψη, ας την ονομάσω έτσι, ενός μικρού βιβλίου με παραδοσιακούς στίχους, ενός «ρομανθέρο», που το ανέστυρα μέσα από ένα σωρό παλιών και ξεχασμένων αντιειμένων στη σοφίτα της γιαγιάς μου. Περνούσα ώρες ατέλειωτες εκεί, στα παιδικά μου χρόνια, ψάχνοντας για κάτι καινούριο, κάτι διαφορε-

τικό που ίσως με περίμενε κρυμμένο στη γωνιά του. Η προσεχτική ανάγνωση του κιτρινωμένου εκείνου βιβλίου, με τις ξεθωριασμένες σελίδες και τα φανερά σημάδια του χρόνου, μου αποκάλυψε έναν καινούριο μαγευτικό κόσμο. Ένας βιαστικός αναγνώστης εύκολα θα χαρακτήριζε το περιεχόμενό του παιδικό, ίσως και απλοϊκό, στα χείλη της γιαγιάς και της θείας μου όμως οι μισοσβησμένες λέξεις αποχτούσαν σχήμα και μορφή. Η αφήγηση ή το τραγούδι γίνονταν σκηνές πραγματικής ζωής κι ο ακροατής - εγώ - ένας βουβός και συγκινημένος πρωταγωνιστής της ιστορίας.

Όπως λοιπόν, τη μακρινή εκείνη ημέρα, ανακάλυ-

ψα το παλίο και σκονισμένο ρομανθέρο, κομμάτι του παρελθόντος και της καταγωγής μου, έτσι και σήμερα θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας την ανακάλυψη μιας ακόμη πολιτιστικής κληρονομιάς που ζει και πάλλεται ανάμεσά μας. Πρόκειται για το Ρομανθέρο των Σεφαρδί που «ανθίζει» ξανά στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην καρδιά της Ελλάδας, τη Θεσσαλονίκη - τη μητρόπολη της σεφαρδικτικής διασποράς στην ανατολή, από τον 16ο αιώνα ακόμη - προσφέροντας στους μνημένους στιγμές ψυχγωγίας, τέρψης και συγκίνησης. Και είναι μία τιμή που «η μικρή Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» την όφειλε στους Ισπανοεβραίους εποίκους, καθώς η πολυεπίπεδη προσφορά τους συνετέλεσε στην εξέλιξη της και στην τελική καθιέρωσή της ως κέντρου - όχι μόνο του σεφαρδικτικού αλλά και του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ας προσεγγίσουμε λοιπόν το «Ρομανθέρο των Σεφαρδί» και επιτρέψτε μου ένα πραγματικό τόλμημα: να σας υποδείξω πώς ο - μέχρι χτες - άγνωστος, που υπάρχει και κατοικεί σε κάθε γωνιά της Ελλάδας, μπορεί να γίνει ένας καλός φίλος.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν κάνοντας μια προσπάθεια να πλησιάσουμε έναν κόσμο που παραμένει ανεξερεύνητος για τους πολλούς. Η Παλαιά Διαθήκη περιλαμβάνει πολλές αναφορές στην πεδιάδα «Σεφηλά», μία εύφορη περιοχή που έγινε πεδίο πολλών και πολυαιμάκτων συγκρούσεων μεταξύ των Φιλισθαίων και των Ισραηλιτών. Πάντως, από τον 8ο αιώνα μ.Χ. και έπειτα, η εβραϊκή παράδοση τείνει να ταυτίσει το όνομα «Σεφαράδ» με το δυτικότερο άκρο του τότε γνωστού κόσμου: την Ιβηρική Χερσόνησο.

Στην αρχαιότητα πολλοί λαοί είχαν εγκατασταθεί στην Ιβηρική: οι Ταρτέσιοι και οι Φοίνιζες από την Μικρά Ασία, οι Ίβηρες από την Αφρική, οι Κέλτες από την Κεντρική Ευρώπη, αλλά και οι Έλληνες που αποίκισαν την περιοχή τον 6ο αιώνα π.Χ. και συνέβαλαν σημαντικά στην εξέλιξη των καλών τεχνών. Και τότε μάλλον συντελέστηκε η πρώτη επαφή των κατοίκων της χερσονήσου με τον κόσμο της αρχαίας ελληνικής λυρικής ποίησης που άνθιζε την εποχή εκείνη. Η καινούρια λυρική, περνώντας από χείλη σ' άλλα χείλη, κρατήθηκε ζωντανή σε πείσμα του καιρού, δέντρο ξενόφερτο που ρίζωσε κι έθρεψε τις νέες μορφές της λυρικής ποίησης. Κάθε μορφή έφερε την ιδιαιτερότητα του λαού της, αραβικού, εβραϊκού ή χριστιανικού, ώσπου τον 10ο αιώνα, μέσα από το «ζύμωμα» των διαφορετικών πολιτισμών δημιουργήθηκε η «jarcha» (μία μορφή ερωτικού τραγουδιού, σε οκτασύλλαβους στίχους, τραγουδισμένου από γυναικεία φωνή). Μεταξύ του 11ου και του 12ου αιώνα μ.Χ., εμφανίστηκε το romancero, «η φωνή του λαού που τραγουδάει», το οποίο στην πραγματικότητα αποτελούσε μετεξέλιξη της jarcha.

Σήμερα, πέντε αιώνες μετά, ο Εβραϊός Σεφαρδί φιλά τα πατρογονικά του τραγούδια «στα συρτάρια τη μνήμης» και ακόμη τα ψιθυρίζει.

Πρόκειται για τις «ρομάνθες», ποιητικές συνθέσεις μεταγενέστερες των «ρομάνθες» - ήτοι των ιωπικών παραδοσιακών τραγουδιών -, όπου οι διαφορετικές στροφές εναλλάσσονται με την επωδή. Στίχοι και μελωδίες, πέρασαν από γενιά σε γενιά κι εμποτίστηκαν με την ουσία του τραγουδιστή. Απέκτησαν έτσι τη σφραγίδα της εβραϊκής παράδοσης ενώ παράλληλα αφομοίωσαν κάθε επιρροή από τη ζωή των Σεφαρδί. Αποστάλαξαν και μορφοποιήθηκαν στο κελού της ψυχής τους κι έτσι απαλείφθηκαν στίχοι και στροφές ολόκληρες, περιγραφές αλλά και αντιλήψεις που δεν εναρμονίζονταν με το εβραϊκό πνεύμα. Αρκετές φορές, στη θέση των χαμένων στοιχείων τοποθετήθηκαν άλλα, παραποιημένα.

Έτσι λοιπόν παρεισέφρησαν ξένα στοιχεία στ' «ρομάνθες», το παραδοσιακό τραγούδι της Ισπανίας κι εκείνο εξελίχθηκε προσεγγίζοντας την ψυχή και το πνεύμα του Ισραήλ. Η αλήθεια είναι ότι οι αρχικές αναδημιουργίες έμοιαζαν παράξενες, με το πέρασμα του χρόνου όμως, και των γενιών, οι παρεμβάσεις πλήθυναν, ώσπου στο τέλος απομένει μονάχα το εξωτερικό «περίβλημα» και μια υποψία από το αρχαίο συναίσθημα των πρώτων ημερών. Έτσι, οι ήρωες συχνά μας παρατέμπουν στη μεσαιωνική εποχή: είναι βασιλιάς, ο κόντης, η βασίλισσα ή η περιγίτοισσά οι τοποθεσίες μας ταξιδεύουν ξανά στην παλιά πατρίδα: Καστίλια, Αραγόν, Τολέδο... ή και στην καινούρια: Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Ρόδος..., τα ονόματα ηρώων φέρνουν τον απόηχο της παλιάς Ισπανίας: Αμπενάμαρ, Διέγο Λεόν, Μπλένκα Νίνια, Δελγαδίνα, Γαλιάρδα.

Η διαδικασία της πολιτισμικής και πνευματικής απορροσάλλωσης διήρκεσε πολλούς αιώνες, αρχής γενομένης από εκείνη την πρώτη γενιά των απελασθέντων που αναποδογύρισε με μιας τη λεγόμενη του πολιτισμού της για να γεμίσει τα καινούρια καλόνια με το πολύτιμο περιεχόμενο: την λαϊκή παράδοση της Ισπανίας, την πολυμορφία και πλούσια σε αντίληψη και τρόπους ζωής, σε ήθη και έθιμα, σε παραμύθια και μύθους, σε ανέκδοτα και παραμύθια, ακόμη και σε παιδικά παιχνίδια. Πάνω απ' όλα όμως, η εν λόγω παράδοση διαθέτει έναν ανεκτίμητο θησαυρό παραδοσιακών τραγουδιών τα οποία στα τέλη του 15ου αιώνα, την εποχή της απελάσεως των Εβραίων από την Ισπανία, βρισκόταν στα χείλη του απλού λαού, σε όλη την Ιβηρική.

Το «Ρομανθέρο» λοιπόν δεν είναι μονάχα κομμάτι της εβραϊκής μνήμης και ιστορίας, αλλά και ένα πανοπταϊκό φαινόμενο, μία παράδοση με εντυπία για γραφικά σύνολα: Καστίλη, Πορτογαλία, Αστουρία

Γυναικείο χορευτικό συγκρότημα. (Από το βιβλίο του Κωστή Κοψιδά «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από χαρτ ποστάλ»).

Λεόν, Καταλωνία, Ανδαλουσία, Λατινική Αμερική και Σεφαράδ. Όλες τούτες οι διαφορετικές περιοχές αποτελούν ένα αδιάσπαστο «όλον» και στα σπλάγχνα τους κρατούν τα μυστικά ενός πανάρχαιου φαινομένου ποροφορικής παράδοσης, που έχει διαδοθεί και αφομοιωθεί ανά την υφήλιο.

Ο Σεφαράδι, αναπλάθοντας τα παραδοσιακά ισπανικά τραγούδια, προσπάθησε να μείνει πιστός στο πνεύμα τους και στους κανόνες που διέπουν τη δομή τους. Το «ρομάνθε» όμως μοιραία αλλοιώθηκε και οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν μέσα στην ίδια την κοινότητα.

Τα 500 χρόνια συμβίωσης με τους Έλληνες, εδώ στο σταυροδρόμι των Βαλκανίων, έδωσαν στον Σεφαράδι την ευκαιρία να θαυμάσει την εκπληκτική δημοτική τους παράδοση, ακούγοντας το γείτονα ή το συνδαιτυμόνα του να τραγουδά. Οι επικολυρικοί στίχοι των τραγουδιών - πιθανώς παλαιότεροι των ισπανικών - συναγωνίζονταν επάξια σε δύναμη τους απόηχους του παρελθόντος στην Ιβηρική. Το ελληνικό δημοτικό ασματολόγιο πλούτισε το αντίστοιχο των Σεφαράδι με ένα πλήθος χαρακτηριστικών αφηγήσεων, πολλές από τις οποίες δεν απαντούν στην ισπανική θεματολογία. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα

θα σας αναφέρω δυο ρομάνθα, η πρώτη από τις οποίες φέρει τον τίτλο: «οι επτά αδερφοί και το στοιχειωμένο πηγάδι», και έχει σαφώς επηρεαστεί από το ελληνικό: «στοιχειωμένο πηγάδι». Στη δεύτερη ρομάνθα: «γιατί κλαις μπλάνζα νίνια», η εβραϊά μάνα καταριέται το γιο, όμοια με την ελληνίδα ηρωίδα του δημοτικού τραγουδιού: «η κακομάννα». Επιπλέον, αξιοσημείωτες περιπτώσεις αποτελούν τα τραγούδια «η κοπέλα και ο θάνατος» (La moza y la muerte), που αντιστοιχεί θεματολογικά στο ελληνικό: «ο χάρος και η κόρη» και «Κάτω απ' το κιουπρί της Λόρισας» όπου το χτίσιμο ενός ανθρώπου στα θεμέλια της λαρισινής γέφυρας, σπονδή στο υπερφυσικό, μας φέρνει στο νου το πασίγνωστο «γεφύρι της Άρτας».

Έτσι λοιπόν το ρομανθέρο γίνεται τόπος συνάντησης δύο γλωσσικών παραδόσεων: του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού και του «ρομάνθε». Η δεύτερη, μια παράδοση ανστηρά προφορική, ενσωμάτωσε με φυσικό τρόπο αφηγηματικά στοιχεία και λυρικές εκφράσεις της πρώτης και οικειοποιήθηκε μεγάλο αριθμό τουρκικών επιφωνημάτων και εικόνων, καθώς και επωδών, τουρκικών, ελληνικών και ιταλικών. Στο δε «μέλος» των τραγουδιών οι επιρροές της ανατολικής μουσικής είναι εμφανείς (ο λόγος για έναν ιδιόμορφο ελλαδικό ήχο συνεχώς εξελισσόμενο και διαφοροποιούμενο, που ξεκίνησε από τους Βυζαντινούς μελωδούς, πέρασε από το μουσικό πλούτο της Μικρασίας, για να καταλήξει στους ρεμπέτες που παρέλαβαν τη σκυτάλη, έπειτα από την καταστροφή). Το ρομανθέρο των Σεφαράδι λοιπόν, δεν είναι ένας καλά φυλαγμένος μεσαιωνικός θησαυρός αλλά μία μεστή σύνθεση ισπανικών και βαλκανικών στοιχείων, εβραϊκών και χριστιανικών, ενδεικτική του πλούτου και της πολυμέρειας που χαρακτηρίζουν τον Σεφαραδίτικο πολιτισμό.

Τα τραγούδια που έχουμε σήμερα στα χέρια μας έχουν διαγράψει μια εντυπωσιακή τροχιά μέσα στο χρόνο, ξεκινώντας από τα πρώτα εκείνα τα οποία αφού άντλησαν από το ισπανικό ρεπερτόριο στη συνέχεια μεταφτεύτηκαν στην ανατολή. Η πόλη της Θεσσαλονίκης, μαζί με άλλες ελληνικές πόλεις, καλοδέχτηκε τους φορείς των τραγουδιών αυτών, τους εκπατρισμένους ταξιδιώτες που έψαχναν γι' αγάγιο και σκέπη προστατευτική. Τους έθρεψε αξεχώριστα, μαζί με τ' άλλα παιδιά της, προσφέροντάς τους τις απαραίτητες συνθήκες και ευκαιρίες για να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους. Επιπλέον, έδρασε ως καταλύτης στη μετεξέλιξη του Σεφαραδίτικου λόγου, σεβόμενη σε μεγάλο βαθμό - και αντίθετα με άλλες κοινότητες - το αμιγές της γλώσσας. Έτσι, το ρομανθέρο των Σεφαράδι περιλαμβάνει τα κληροδοτήματα του ισπανικού τους παρελθόντος - συνθέσεις γενικού περιεχομένου - έναν αριθμό παραδοσιακών εβραϊκών τραγουδιών -

ως επί το πλείστον εορταστικά, μοιρολογία, αποσπασματά από τη Βίβλο αλλά και από το ιερό βιβλίο του Πάσχα, την Αγάδα - και πολλές ρομάνθας όπου συνυπάρχουν το ελληνικό, το εβραϊκό και το ισπανικό στοιχείο. Σε τούτες τις τελευταίες ο Σεφαρδί τραγουδά το γάμο του και τη γέννηση του παιδιού του, μιλά για τον καημό της ξενιτιάς αλλά και αποδέχεται το πεπρωμένο του. Όσα τραγούδια, όντας ελληνικής ή ισπανικής καταγωγής, έφεραν τη σφραγίδα της χριστιανικής πίστης, υπέστησαν - μοιραία - αλλοιώσεις. Οι θρησκευτικές αναφορές που περιείχαν απαλείφθηκαν ή αντικαταστάθηκαν από άλλες εβραϊκού ή παγόσμιου χαρακτήρα. Επιπλέον, επειδή οι γένεες που ακολούθησαν δεν κατόρθωσαν να περισώσουν αυτούσια την πολιτιστική τους κληρονομιά, αλλά και επειδή η πλειοψηφία των ρομάνθας μοιάζουν πολύ μεταξύ τους, είναι συχνό το φαινόμενο της παρεμβολής αποσπασμάτων ή στίχων ενός τραγουδιού σε κάποιο άλλο. Το εβραϊοισπανικό ιδίωμα κυριαρχεί, και το τελικό αποτέλεσμα είναι μία σύνθεση διαφορετικών εκδοχών, μία «*sintesis de versiones*». Τούτα είναι τα δημιουργήματα του σεφαρδιστικού κόσμου.

Με το τραγούδι λοιπόν αποχτούσε φως και χρώμα η ζωή των Σεφαρδί. Πάνω απ' όλους οι γυναίκες, επί σειρά γενεών έπιναν από την πηγή του για να θρέψουν το πνεύμα, να ανακουφίσουν τους καημούς και να εκφράσουν τη λύπη ή τη χαρά τους. Έτσι σε πολλούς από τους στίχους διακρίνουμε προβολές προσωπικών βιωμάτων, περασμένων μέσα από το συγγινισιακό φίλτρο. Συναντούμε την απογοήτευση, την εχθριότητα, την εγκατάλειψη, την απελπισία αλλά και τα αντίθετά τους: την πίστη, την ελπίδα, τον ενθουσιασμό, το όραμα.

Κάποιες φορές η ρομάνθα περιέχει μηνύματα, διδακτικά ή και ηθικοπλαστικά, σε πολλές άλλες περιπτώσεις όμως, σκοπός της είναι απλά η ψυχαγωγία του ακροατή και για το λόγο αυτό καταφεύγει στις σφαίρες της φαντασίας, του μύθου και του υπερφυσικού. Τα τραγούδια που μιλούν για απαγωγές, μάγια και ξωτικά ήταν πάντα τ' αγαπημένα κάθε Σεφαρδίτη: του παιδιού αλλά και της μητέρας, του αρρώστου που βρίσκεται στο κρεβάτι του πόνου και της γυναίκας που υποφέρει από τις ωδίνες του τοκετού, της κοπελίτσας ακόμη, που ζει τη λαχτάρα του πρώτου της έρωτα. Από το ίδιο παραμυθένιο υφάδι είναι φτιαγμένα και τα μοιρολόγια.

Το ρομανθέρο των Σεφαρδί διαθέτει κάποια χαρακτηριστικά που δεν απαντούν στο σύνολο των παλιών και των νεότερων ισπανικών ρομάνθες. Ενώ, ως ξενιτεμένη παράδοση που παλεύει για να διατηρήσει την αυθεντικότητά της, τείνει να κρατά καθετί παλιό και να ανθίσταται στην αλλαγή, με το πέρασμα των αιώνων έπλεξε πιο σύνθετες αφηγήσεις όπου πλέον

λαμβάνουν μέρος τρία άτομα - και όχι δυο όπως παλιά - τα οποία είναι: ο κύριος πρωταγωνιστής, κάποιος που εμφανίζεται στη σκηνή χωρίς ουσιαστική συμμετοχή και κάποιος που αναφέρεται μόνο. Επιπλέον οι γυναίκες αναλαμβάνουν πλέον σημαντικούς ρόλους. Στις ρομάνθες των Σεφαρδί η γυναίκα αναδεικνύεται ως εξέχουσα φημισμένη - άλλωστε πάνω απ' όλους εκείνη η ίδια αναλάμβανε να κρατήσει τι καντήλι της παράδοσης αναμμένο, παραδίδοντας τα τραγούδια στην επόμενη γενιά. Συχνά λοιπόν οι θηλυκοί πρωταγωνιστές φέρουν το κύριο βάρος της ιστορίας - έτσι στο ρομανθέρο συναντούμε μια ευρωπαική γκάμα γυναικείων χαρακτήρων που ξεχωρίζουν για την υποδειγματική αρετή τους αλλά και άλλες τω οποίων η συμπεριφορά αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή. Μοναδικές θηλυκές φηγούρες, ερωτευμένες απλά πιστές σ' έναν άντρα κι ακόμη, γυναίκες που παραβιάζουν τους ηθικούς κανόνες της κοινωνίας, μοιχαλίδες ή διεστραμμένες, ξετυλίζουν το κοίβισι τη δράσης. Άλλοτε εμφανίζονται ως βασίλισσες κι άλλοτε ως περιγλισπούνες, πάναγνες μελλόνιμφες ή βασκοπούλες. Όμως, μέσα από την οικογενειακή εστία ξεπηδούν τελικά οι πιο αντιπροσωπευτικοί γυναικείοι ρόλοι, εκείνοι της μάνας, της συζύγου και της κόρης.

Αντίθετα, οι άρρενες πρωταγωνιστές, στην πλειοψηφία τους, ανήκουν στην αριστοκρατία - και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο κύριος ογκος των τραγουδιών αφορά στα πάθη κομητών, περιγλιστών, ιπποτών ή βασιλιάδων. Οι ανδρικές φηγούρες που εμφανίζονται πιο συχνά είναι εκείνες του συζύγου, του εραστή - ερωτευμένου και του πονηρού αποπλανητή ενώ ο ρόλος του ελευθερωτή ή του εκδικητή αποδίδεται, κατ' παράδοση, στο σύζυγο, το γιο, τον αδελφό ή τον εραστή. Η πιο σημαντική φημισμένη όμως της ρομανθα παραμένει ο βασιλιάς. Είθισται να είναι ο πατέρας - προστάτης της οικογένειας, η τιμή του οποίου θα δεχτεί σοβαρό πλήγμα εάν και εφόσον η κόρη του ατιμαστεί - με άλλα λόγια εάν απολέσει την παρθενία της. Για το λόγο αυτό, αφού πρώτα επιπλήξει την νεαρά βασίλισσα, προστάζει τον εγκλεισμό και την ανστηρή επιτήρησή της - σ' ένα πύργο ασφαλιστό κι απροσπέλαστο καθώς ολόγυρά του απλώνεται η θάλασσα. Η επιβεβλημένη απομόνωση αποτελεί παμπάλαιο προληπτικό μέτρο για τη διαφύλαξη της γυναικείας αγνότητας, η εφαρμογή του οποίου στην αρχαϊότητα συνέλιπε με την εμφάνιση της πρώτης εμμήνου ρύσης και είχε εξαρνητικό χαρακτήρα. Ουσιαστικά βέβαια η τελετή συμβόλιζε ολόκληρη την εφηβική ηλικία της κοπέλας, μέχρι τη στιγμή του γάμου της.

Οι βασικοί ήρωες της ιστορίας είναι δυο ή και περισσότεροι. Πέρα από το κλασικό ζευγάρι, συχνά είναι η παρουσία δυο αντρών. Άλλοτε είναι ερωτευμένοι

νοι με την ίδια γυναίκα - ενώ εκείνη τον έναν αγαπά - κι άλλες φορές βρίσκονται αντιμέτωποι, αφού έχει προηγηθεί απαγωγή, αποπλάνηση ή και αιμομιξία. Το συγκεκριμένο σχήμα, δύο αντρών και μιας γυναίκας είναι και το σύνθημα τριγώνου, όπου ένας τρίτος άνθρωπος παρεμβαίνει για να καταλύσει μιαν αγάπη. Πρόκειται για τον ατιμασμένο πατέρα ή τον σύζυγο της μοιχαλίδας, που έρχονται για να τεματίσουν την άνομη σχέση. Οι περισσότερες αφηγήσεις πάντως καταλήγουν αίσια, μέσα σ' ένα πλαίσιο ηθικοκοινωνικής τάξης. Σε πολλές περιπτώσεις το τέλος της ιστορίας παραμένει ανοιχτό - πρόκειται για υφολογικό εύρημα το οποίο επιτρέπει στον ακροατή να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα και να επιλέξει ο ίδιος την λύση που επιθυμεί. Με δυο λόγια, οι ήρωες καταλήγουν να «ζουν αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα» (ή, κατά το ισπανικότερον: κι όλοι τους πολύ ευτυχούν και με πέрдιζες δειτνούν).

Όπως έχουμε ήδη προειπεί, η φυσιογνωμία της γυναίκας κυριαρχεί, στην κοινωνία των Σεφαρδι. Όντας ο στυλοβάτης της οικογενείας, κράτησε ζωντανό μέσα στο χρόνο το εβραϊοισπανικό ιδίωμα, αλλά και το ρομάνθρο, παραδίδοντάς τα από γενιά σε γενιά. Κεντρική προσσωπικότητα του μύθου - της ρομάνθας - κατέχει δικαιοματικά το ρόλο της πλοηγού σε τούτη την παρουσίαση. Ας την αφήσουμε λοιπόν να μας οδηγήσει, μέσα από τα πολλά της πρόσωπα, στη χώρα του ρομάνθρου.

1) Τα νανουρίσματα

Η παράδοση του νανουρίσματος είναι παγκόσμια και πανάγεια. Μητέρες που προέρχονται από διαφορετικές χώρες χρησιμοποιούν παρόμοιους τρόπους για να κοιμήσουν τα παιδιά τους: Τα ταχταρίζουν στα μπράτσα τους ή μέσα στην κούνια τραγουδώντας ταυτόχρονα κάποιους ταιριαστούς στίχους, μιμνούνται τη φύση εκπέμποντας ήχους ονοματοποιητικούς, διαρκείς και ομοιόμορφους, κινούν τα χέρια αλλά και ολόκληρο το σώμα, στέλνουν στο μωρό τους μηνύματα χαράς, φόβου, πόνου, απειλής και παρακάλιου.

Σχεδόν πάντα οι εκδηλώσεις αυτές συνοδεύονται από κάποια μελωδία.

Η μητέρα λοιπόν, δεσπόζει ως κυρίαρχη μορφή και στα σεφαρδίτικα τραγούδια «της κούνιας» τα οποία κατάγονται από τα καστιλιάνικα νανουρίσματα του 15ου αιώνα. Το γλυκό τραγούδι ευφραίνει το μικρό παιδί αλλά και δηλώνει την προστατευτική παρουσία που αγκυρώνει στο προσκεφάλι του.

Στο υπέροχο, μικρούλι νανουρίσμα «A la nana y a la buba» (το ίδιο τραγούδι, με τον τίτλο «νάνι νάνι», θα συναντήσουμε στο βιβλίο του κυρίου Ναφ «Οι συναγωγές και τα τραγούδια μας») η μάνα παρακαλεί το

Θεό να φυλά όλα τα παιδιά του κόσμου από το κακό. Η χρήση της λέξης «buba» χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Με τον κίνδυνο να φανούμε κάπως τολμηροί θα υποστηρίξουμε την εκδοχή της ισπανικής της καταγωγής, καθώς χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα σε ορισμένες περιοχές της Ισπανίας, όπως λ.χ. της Αστορίας. Φαίνεται πως το έτυμο της λέξης buba είναι η αρχαιοελληνική λέξη «βουβών» (bubo στα λατινικά), η οποία αναφέρεται μεν σε συγκεκριμένο μέρος του σώματος, στην ιατρική ορολογία όμως χρησιμοποιείται για να περιγράψει το «φλεγμονώδες οίδημα λεμφικού αδένου». Στη γλώσσα των μικρών Ισπανών rupa σημαίνει «μιμί». Οι μετασχηματισμοί που υπέστη η συγκεκριμένη λέξη εξηγούνται μέσω της φωνητικής, της επιστήμης που μελετά τους νόμους μεταβολής των φθόγγων.

Όπως ήταν φυσικό, ο συγχρωτισμός των σεφαρδι με τον ελληνικό πολιτισμό και τρόπο σκέψης άφησε τα ίχνη του και στις ρομάνθας. Στο νανουρίσμα «Κοιμήσου γίόκα μου γλυκέ» (Durme hermoso hijico), η μητέρα σχυμμένη πάνω από την κούνια του γιου της, φύλακας των γαλήνιων ονείρων του, του τραγουδά: «Doctorico tu te heras» (Εσύ γιατρούλης θα γε- νείς). Ως γνωστόν οι Έλληνες θεωρούν το επάγγελμα του γιατρού συνώνυμο της επιτυχίας και του πλούτου, έτσι κι εκείνη το προτιμά ως μελλοντική σταδιο-δρομία του παιδιού της.

Μία άλλη ιδιομορφία του σεφαρδίτικου τραγουδιού της κούνιας που πρέπει να τονιστεί είναι ότι, συχνά δανείζεται από θέματα ξένα προς τη φύση του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το νανουρίσμα: «Κοιμήσου ομορφούλα» (Durme, durme hermosa doncella), ο λόγος του οποίου είναι ουσιαστικά ερωτικός, και ξαγρυπνά στα χείλη ενός νέου παλικαριού που συντροφεύει τον αμέριμνο ύπνο της αγαπημένης του. Παρά τον αρχικό του προσορισμό, πολλές μητέρες το τραγούδησαν πάνω από την κούνια του παιδιού τους και για το λόγο αυτό το αναφέραμε ως δείγμα της συγκεκριμένης κατηγορίας. Τα καθαρόαιμα νανουρίσματα που απαντούν στο Ρομάνθρο των Σεφαρδι είναι λίγα τον αριθμό κι έτσι πρέπει να θεωρηθούν φυσιολογικά τα «δάνεια» από άλλες κατηγορίες του ασματολογίου.

2) Τα τραγούδια του γάμου

Οι αδιαφιλονίκητοι πρωταγωνιστές των γαμήλιων τραγουδιών ήταν οι δύο μελλόνυμφοι. Η φωνή του κεράτου, ασύνταχτου πλήθους που τραγουδούσε καθώς τους συνόδευε σ' όλες τις εκδηλώσεις της χαράς τους, αντηχούσε την περηφάνια της εβραϊκής καταγωγής.

Το δε τελετουργικό του σεφαρδίτικου γάμου συμβόλιζε την μετάβαση σε άλλον κύκλο ζωής, εξ ου και η

καθιέρωση των σχετικών εθίμων, χορεύματα των οποίων ήταν: η έκθεση της προίκας, η αποχώρηση της νύμφης από την πατρική εστία και η υποδοχή της στο καινούριο σπίτι. Ας σημειωθεί ότι κατά την τέρηση των διαδοχικών εθιμοτυπιών πράξεων η πεθερά βρισκόταν πάντα πλάι στη μητέρα της νύμφης, ακόμη και κατά τη διάρκεια του γαμήλιου λουτρού, το οποίο αποτελούσε την κορύφωση μιας σειράς γεγονότων: Την παραμονή του γάμου, ημέρα Σάββατο όπως συνήθιζαν εκείνα τα χρόνια, ο κόσμος μπορούσε να επισκεφτεί το πατρικό της μελλοννύμφης για να θαυμάσει τα προικιά της. Την επόμενη ημέρα, έπειτα από την υπογραφή του γαμήλιου συμβολαίου, γινόταν η μεταφορά της προίκας στο σπίτι του γαμπρού. Ταυτόχρονα, μία μεγάλη συνοδεία οδηγούσε την κοπέλα στο χαμάμι για την τέλεση του παραδοσιακού εξαγνισμού. Στο εξαγνιστικό λουτρό αναφέρεται και το τραγούδι: «Μητέρα, μητέρα μου» που περιγράφει συγκινητικά τις αποχαιρετιστικές φροντίδες της πεθεράς προς τη νύφη. Ένα ακόμη εξαιρετικό δείγμα ποιητικής γραφής αποτελεί το τραγούδι «Ya salio de la mar la galana» (Βγήκε μέσα από τη θάλασσα) όπου οι φίλες συνοδεύουν μελωδικά τον παραδοσιακό στολισμό της νύμφης, μέσα στο τούρκικο χαμάμι κι ενώ η εξαγνιστική τελετή έχει ήδη ολοκληρωθεί. Ας σημειωθεί εδώ ότι το λουτρό της νεόνυμφης, πέρα από μία πράξη καθαρισμού, συμβόλιζε την ικανοποίηση και τέρψη των αισθήσεων, δημιουργώντας έτσι ένα κλίμα ερωτισμού και εκλεπτυσμένης ηδονής.

Ο συνδυασμός του τελετουργικού μπάνιου, στα νερά της θάλασσας ή του ποταμού, με το ερωτικό τραγούδι γυναικών είναι αρχαίος. Συναντάται στα ποιητικά έργα του Αλκμάν και του Ανακρέοντα: «Κόλυμπώσαι» και «Τα γυναικεία μέλη».

Οι καλεσμένοι, δημιουργούσαν με τη σειρά τους ένα κλίμα ανάλαφρης ευθυμίας. Ενώ μετέφεραν το δώρο τους, κρέας για το γαμήλιο τραπέζι, τραγουδούσαν: «σας φέρνουμε την αγελάδα» (ya traemos la vaca). Σύμφωνα με τους στίχους του τραγουδιού, τα κέρματα της αγελάδας ήταν καμωμένα από βασιλικό - κι εδώ η επιρροή της καινούριας πατρίδας είναι ολοφάνερη καθώς το αρωματικό φυτό, απόν από την ισπανική αλλά και την εβραϊκή θεματολογία, στην ελληνική δημοτική παράδοση υποδηλώνει τον έρωτα των αισθήσεων.

3) Τα τραγούδια της αγάπης

Τα τραγούδια της αγάπης συνδέονται άμεσα με τα παρακλανισίθια, ένα είδος αρχαιοελληνικής καντάδας. Οι σεφαρδίτες τροβαδούροι που εξερευνούσαν μέσα από τις συνθέσεις τους τα μυστηριακά μονοπάτια της αρχαίας Ελλάδας, ανήκαν σε περιθωριακές κοινωνικές ομάδες. Με το μελωδικό τους τρόπο κι ε-

ξιμνώντας την ομορφιά και τα θελήματα της ποθιγυνάικας, οι υποψήφιοι εραστές ζητούσαν συνεργάτες «χάρεις», συχνά παρακινδυνευμένες και θρές όσον αφορά στις συνέπειές τους. Μέσα στη διττή ερωτική ατμόσφαιρα της στιγμής, ορισμένα σιτουατιού, όπως η πόρτα ή το παράθυρο, αποτεσαν ιδιαίτερη σημασία καθώς επιβεβαίωναν τη δουλία της κατάκτησης. Έτσι, πολλές ρομάντσ μιγια ένα «παράθυρο» ή «μπαλκόνι» - όπου η εμφάνη της κοπέλας θα σήμαινε και την αποδοχή της εκκής πρότασης. Άλλες αναφέρονται σε «πύργους» που τα παράθυρα ήταν ανύπαρκτα ή χτισμένα ιβολικά ψηλά, προφυλάξεις που αποσκοπούσαν αποθάρρυνση των επίδοξων ερωτιδών. Μ' αυτα τρόπο προφυλασσόταν η τιμή της κόρης, που ένα να διαβεί το κατώφλι εκείνης της φυλάκης μόνι ημέρα του γάμου της. Η πλειονότητα των σεφαρκων ερωτικών τραγουδιών υμνούν τη νέα γυναικωντάς της τη μορφή της έφηβης, της αγνής κοπκι ακόμη, της πεντάμορφης. Συχνά όμως στο πλά άντρα που υποφέρει στέκει παρηγορητικός ο ις της μητέρας. «Μάνα, μάνα μου με σκοτώνο («Madre, madre que me matan») της φωνάζει, ενό τραγουδι «Γεννήθηκα η ώρα μία» («A la una yo ημοιράζει τα λόγια της αγάπης ανάμεσα στο αντικνο του έρωτά του και στη λατρεμένη εικόνα τηςνας, με τρυφερότητα ταιριαστή σε γιο που κινάε τον πόλεμο. Η μητρική εικόνα είναι διαχρονικά ιρη στην ιστορία του τραγουδιού. Ξεκινώντας απι Σαπφώ της αρχαιότητας και φτάνοντας στην εμας, τη συναντούμε συχνά ν' ανακινεί τα πι της και να συμπιάζει μαζί τους.

Όπως είναι φυσικό, η ορμή της νιότης ξεχειμέσα από τους στίχους των ρομάντσ. Ο εμπνει του «Στο δρόμο σερίανουσα» («Caminando p plassa») δεν επιθυμεί απλά να συναντήσει την κο αλλά επιπλέον απαιτεί, με εφηβική ανυπομονι την ανταπόκρισή της. Σε άλλες συνθέσεις («Κά βράδυ μου 'τυχε» - «Una noche yo pasé» - η «Με θάλασσα ένας πύργος» - «En la mar hay una torr προσεκτικός παρατηρητής ανακαλύπτει υπαινιγ τέλεια διακριτικούς, όπου εκφράζεται η πιθανό συνεύρεσης και δη ερωτικής.

Ένα σημαντικό κομμάτι του ερωτικού σεφαρκού λόγου πάντως, απλά θαυμάζει την εξαιρετι μορφή της αγαπημένης. «Αχ πόσο όμορφη φε ζεις» (Ah que hermosa que te veas») τραγουδούν νεοί ή ακόμη: «Μελαχροινούλα με φωνάζ («Morenica a mi me llaman»). Η «Μελαχροινούλ, μως αναφέρεται και από τον μεγάλο Ισπανό δε τουργό Λόπεθ Δε Βέγα, στο έργο του για τον χ αιώνα της Ισπανίας, γεγονός ενδεικτικό της πι τητας του συγκεκριμένου τραγουδιού. Η εκδοχή

Musiciennes Israélites à Salonique

Salut de Salonique

موسیقی زنان یهودی
در سالونیک
Éditeur H. Vassif

Γυναικείο μουσικό συγκρότημα. (Από το βιβλίο του Κωστή Κοψιά «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από καρτ ποστάλ»).

Σεφαρδί, έχει αφομοιώσει και στοιχεία της καινούριας πατρίδας, έτσι, στον τελευταίο στίχο ακούμε την ελληνιζοτάτη προσφώνηση «Μαυρομάτα μου», η χροιά της οποίας, για έναν Έλληνα, είναι συχνά ερωτική. Το «κλείσιμο» ενός τραγουδιού με στίχους σε κάποια άλλη γλώσσα αποτελεί υφολογικό εύρημα η απασχόληση του οποίου χάνεται μέσα στο χρόνο. Παρόμοια δείγματα ποιητικού λόγου συναντούμε στην αρχαία Ελλάδα του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ., στους λυρικούς ποιητές της Αιολίας που ζούσαν στα παράλια της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας και σε ορισμένα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Εξέχουσα θέση μεταξύ των λογοτεχνικών εστιών της εποχής κατείχε η Λέσβος της «Αιολίδας» Σαπφούς. Στην αντικρινή Ασιατική ενδοχώρα υπήρχε η Λυδία με τις Σάρδεις, την πρωτεύουσά της υλικής αλλά και της πνευματικής χλιδής, όπου και χρησιμοποιήθηκε η συγκεκριμένη τεχνική στα αποκαλούμενα «άσματα των γυναικών». Οι γυναίκες της εποχής, εκτός από τεχνίτρες στο τραγούδι ήταν και πολύγλωσσες κι έτσι, συνήθιζαν να καλλωπίζουν τα μελοποιημένα ποιήματα.

Παρά το γεγονός ότι συχνά, όπως επί παραδείγμα-

τι στη ρομάνθα: «Στα δεκαπέντε χρόνια μου» («A idade de quinze anos») τα χείλη που θρηνούν την ερωτική εγκατάλειψη είναι γυναικεία, τις περισσότερες φορές ο προδομένος εραστής είναι άντρας. Τρία χαρακτηριστικά σεφαρδίτικα τραγούδια στα οποία ο στιχουργός δεν κρύβει την πίκρα του για την ερωτική απόρριψη είναι το «Έχασα τα νιάτα μου» («la mansevez yo pedi»), μία παραλλαγή του γνωστού μας «Μια βοσκοπούλα αγάπησα» («Una pastora yo ami») και το τραγούδι της φυλακής «Yedi Kule».

Και αν, κατά παράδοση, ο πολιορκητής στον έρωτα είναι συνήθως γένους αρσενικού, το ασματολόγιο των σεφαρδι έχει να μας παρουσιάσει toλμηρές γυναίκες που αντιστρέφουν τους ρόλους, στα τραγούδια: «Στην πόλη της Μαρσίλια» («A la Ciudad de Marsilia») και «Galiarda».

Η απιστία και η αποπλάνηση είναι «παρεκτροπές» αρχαίες όσο και η ανθρωπότητα, επόμενο λοιπόν είναι να απαντούν συχνά στη θεματολογία του σεφαρδίτικου ρομανθέρο. Μέσα σε μία θολή, υπαινικτική ατμόσφαιρα, όπου οι επιθυμίες δεν διατυπώνονται ποτέ ευθέως αλλά αιωρούνται, η γυναίκα μοιχεύεται, είτε εξμεταλλενόμενη τη συζυγική απουσία («El encalador») είτε επιλέγοντας συνειδητά την οδό της απιστίας, («Landarico») είτε, τέλος, γιατί πέφτει στην παγίδα του άντρα της, ο οποίος προηγουμένα είχε χρησιμοποιήσει πληθώρα πανουργιών για να δοκιμάσει την πίστη της (La malcasada del pastor).

«Ο ασπριτζής» (el encalador) φέρει, δίχως καμία αμφιβολία, τη σφραγίδα της καθημερινότητας των Σεφαρδι. Μία ιστορία απλή, που θα μπορούσε να ξετυλιχτεί σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου. Ο δημιουργός του «ασπριτζή» αναπαριστά πιστά τα ήθη της εποχής. Η «μαντάμι» του τραγουδιού επιχειρεί να προκαλέσει και κυρίως να πλανέψει τον ασπριτζή, χρησιμοποιώντας πλάγιους υπαινιγμούς. Ας σημειωθεί ότι το άσπρισμα του σπιτιού που αποτελεί παράδοση στην Ελλάδα την άνοιξη, για τους Σεφαρδίτες συμβολίζει την ανανέωση και τον εξαγνισμό, και πραγματοποιείται πάντα κατά τον μήνα Νισάν, ως τμήμα της γενικότερης προετοιμασίας, για το Πάσχα. Τα ερωτικά υπονοούμενα όμως της παντρεμένης γυναίκας: «ο κουβάς», «η χοντρή βούρτσά», «το άσπρισμα από μπρος και από πίσω» έρχονται σε σαφή αντίθεση με το νόημα του εθίμου.

Όσον αφορά στην δεύτερη ρομάνθα, ο «Landarico» είναι γόνος αριστοκρατικής οικογενείας. Προήλθε από το λατινικό κείμενο «Gesta Francorum», που πραγματεύεται την ιστορία της δολοφονίας του βασιλιά Merovingio Chilperico από την σύζυγό του Fredegunda. Η βασίλισσα αποκαλύπτει άθελά της στον άντρα της, που μόλις έχει επιστρέψει από το κυνήγι, τους έρωτές της με τον Landaricus. Στη συνέχεια

οπλίζει η ίδια το χέρι των δολοφόνων και κατηγορεί τον ανιψιό του βασιλιά για το φόνο. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα της ιστορίας με την αντίστοιχη της δολοφονίας του Έλληνα βασιλιά Αγαμέμνονα όταν εκείνος επέστρεψε από τον Τρωικό πόλεμο. Ο λατινικός μύθος πάντως, με το πέρασμα του χρόνου και την προφορική παράδοσή του, υπέστη πολλές αλλοιώσεις.

Ας αφήσουμε όμως τις άπιστες συζύγους για να σκιαγραφήσουμε μιαν άλλη μορφή, της κόρης που βρίσκεται μέσα στους κόλπους της οικογένειας και κάτω από την κηδεμονία του πατέρα (βασιλιά) ή της μητέρας (βασιλίσσας). Κάποτε αποτελεί υπόδειγμα υπακοής και αρετών που εξυμνούνται σε ρομάνθας όπως «Το όνειρο της κόρης του βασιλιά» («El sueño de la hija del rey»), «Ο βασιλιάς της Γαλλίας» («El rey de Francia») και «Η όμορφη αμαζόνα» («La doncella guerrera»). Άλλοτε πάλι είναι μια βασιλοπούλα που ατιμάζει το πατρικό της όνομα, όπως στις δύο, παρόμοιας θεματικής αλλά διαφορετικής τεχνοτροπίας, ρομάνθας «Gerineldo» και «Melisenda» που άντλησαν από τους μεσαιωνικούς θρύλους των ερώτων της κόρης του Καρλομάγνου με τον γραμματέα του Eginardo (όνομα που παραλλάχτηκε σε Gerineldo). Οι συνέπειες είναι συχνά οδυνηρές. Έτσι στο τραγούδι «Ένας βασιλιάς είχε τρεις κόρες» («Un rey tenía tres hijas») ή αλλιώς: «Ηρώ και Λεάνδρος» βλέπουμε τη νέα που ντρόπιασε τον πατέρα της να φυλακίζεται σε έναν πύργο για να τιμωρηθεί, ενώ στην τραγική ρομάνθα «Degaldina» η δύστηνη κοπέλα πρέπει ν' αντέξει τις προσβολές του πατέρα της, τον μαυριτανό αιμομίκτη βασιλιά. Τέλος, στο - όλως παραδόξως - παιδικό τραγουνάκι «Η κακοπαντρεμένη» (la malcasada) η βασιλοπούλα παντρεύεται έναν μεγαλύτερό της άντρα που την κακομεταχειρίζεται.

4) Τα τραγούδια της λεχώνας

Κατά τη διάρκεια των οκτώ πρώτων ημερών της λοχείας, οι γυναίκες που παρέστεκαν τη λεχούσα, επικεφαλής των οποίων ήταν η ίδια η μητέρα της κοπέλας, τραγουδούσαν για να της φέρουν - αλλά και να της γαληνέψουν - τον ύπνο, ως την αυγή. Η περιγραφή των δυσκολιών και των ωδίνων του τοκετού γλυκαινε στα χείλη του χορού των γυναικών, που μελωδούσε για οκτώ ημέρες στο προσκεφάλι της μητέρας και του νεογέννητου. Οι πιο γνωστές ρομάνθας της λοχείας είναι «Η λεχώ» («La parida») και «Ω, τι εννέα μήνες» («Oh, que nueve meses»).

Όμως, από την χαρά δεν θα μπορούσε να απουσιάζει ο πατέρας «el parido», ο οποίος δεχόταν τις πιο θερμές ευχές μέσα από μία παραλλαγή της θρησκευτι-

κής ρομάνθα «η γέννηση του Αβραάμ». Με τούτο τον τρόπο, συγγενείς και φίλοι εξέφραζαν στον ευτυχί γεννήτορα, τα εγκάρδια συγχαρητήριά τους.

5) Τα τραγούδια που σχετίζονται με την εβραϊκή πίστη

Τα περισσότερα θρησκευτικά τραγούδια των Σεφαρδι είναι ουσιαστικά θριαμβικοί ύμνοι - επιλήψεις όπου ο Θεός των Εβραίων καλείται να θαυματουργήσει για χάρη των πιστών του. Παράλληλα βέβαια, ένας σημαντικός αριθμός των συγγεγραμμένων τραγουδιών επαινεί και δοξάζει τους πατέρες του Ισραήλ. Η μεγάλη επιρροή που ασκούσε η θρησκευτική ρομάνθα στο λαό των σεφαρδι αποδεικνύεται από το γεγονός ότι πολλοί πνευματικοί καθοδηγητές τη χρησιμοποίησαν για να διαδώσουν ηθικά πρότυπα και να αγγίξουν την ψυχή του λαού τους. Όσον αφορά στην θεματολογία της, αντλούνε από σημαντικά γεγονότα της καθημερινής ζωής ή και από την ιστορία του εβραϊκού λαού. Όπως ήταν φυσικό, η πρωτοзаθεδρία στους ρόλους ανήκε σε άνδρες, είτε επρόκειτο για τους πατέρες του Ισραήλ - τον Μωυσή, τον Αβραάμ και άλλους - είτε για τον απλό, καθημερινό Εβραίο. Η γυναίκα, από την πλευρά της, όχι μόνο τραγουδούσε τη ρομάνθα και τη διέσωσε μέσα στο χρόνο, αλλά και επιπλέον απήλυνε πολλάκις την τιμή να είναι η πρωταγωνίστρια της πλοκής ακούγοντας στο όνομα Χάνα, Ιουδήθ, Έστερ κ.λπ.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη τούτη αναφορά στις θρησκευτικές ρομάνθας, στέκομαι με ιδιαίτερο σεβασμό στους θρήνους, ένασμα για τη σύνθεση των οποίων υπήρξε κάποιο τραγικό συμβάν, ατομικό ή συλλογικό.

Έχοντας ξεφυλλίσει μαζί σας ένα άλλο παλιό χειρηνισμένο ρομανθέρο, εκείνο των Σεφαρδι, φτάνει στο τέλος της μικρής τούτης πλοήγησης, και θα ήθελα να σας αποχαιρετίσω με μιαν ευχή. Εύχομαι η συνάντηση των τριών μας πολιτισμών: του ισπανικού, του εβραϊκού και του ελληνικού, με άλλα λόγια ο κόσμος του σεφαρδίτικου Ρομανθέρο, να σας έδωσε ένα ωραίο ταξίδι. Θα δανειστώ τα λόγια του κορινθιαίου μουσικολόγου Μάρκου Δραγούμη, ο οποίος προλογίζοντας το βιβλίο της Αγαθής Δημητρούκα «Στην άλλη ακτή, στην άλλη όχθη» έγραφε: «... αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο το ποιος δανείστηκε από ποιον (συνήθως το πρόσωπο που δίνει επίσης παίρνει και αντίστροφα) όσο το γεγονός ότι η ομορφιά (ειδικά στη μουσική) είναι δυνατότερη από την προκατάληψη και συχνά καταφέρνει να προσπελάσει αυτό που φαίνεται απροσπέλαστο».

Ας καλωσορίσουμε λοιπόν τον κόσμο της ομορφιάς που ανοίγεται μπροστά μας.

Ένας Ισραηλίτης κρίνει τον Δ. Σολωμό, το 1856

Του καθηγητή κ. Π.Κ. ΕΝΕΠΕΚΙΔΗ

Με την ευκαιρία του εορτασμού, το 1998, των 200 ετών από τη γέννηση του Δ. Σολωμού αναδημοσιεύουμε από την «Καθημερινή» (30.12.1998) το παρακάτω άρθρο:

«Στις 21 Φεβρουαρίου 1857 διέκοψε η Σύγκλητος της Ιονίου Πολιτείας τη συνεδρίασή της, επειδή ακούσθηκε ξαφνικά στην αίθουσα η είδηση: «Πέθανε ο Σολωμός!». Οι πληθυσμοί των νησιών είχαν συρρεύσει για να εκφράσουν το εθνικό πένθος».

Μ' αυτά τα λόγια κλείνει ο **Ludwig August Frankl** (1810 - 1894) το άρθρο του για την παραμονή του στη Ζάκυνθο και την κοιτίτη του για τους δύο ποιητές του νησιού: τον Ugo Foscolo και τον εθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό. Ο Φρανκλ που είχε σπουδάσει γιατρούς για να γίνει μία από τις πιο δραστήριες μορφές της εβραϊκής инτελιγκέντσια της παλαιάς Αυστροουγγαρίας, αγωνιστής του φιλελεύθερου πνεύματος κατά του Μέττερνιχ και ταυτόχρονα ένθερμος μαχητής για τη βελτίωση της μοίρας των σκορπισμένων σε όλη την Ευρώπη ομοθησίων του, βρίσκεται από τον Μάρτιο του 1856 καθ' οδόν προς τις χώρες της Ανατολής για να συγκεντρώσει αξιόπιστες ειδήσεις για τις συνθήκες ζωής των Εβραίων στις διάφορες χώρες της Τουρκίας και της Μέσης Ανατολής. (Διεξοδικά ασχοληθήκαμε με την προσωπικότητα και το έργο του σοφού αυτού λογίου της Βιέννης στο έργο μας: «Αθηναϊκά - Αττικοβοιωτικά - Δωδεκανησιακά 1815 - 1980» Αθήνα 1991 (Ωκεανίδα), στις σελίδες 138 - 159).

Γράφει ο Frankl εν πλω από την Κέρκυρα προς τη Ζάκυνθο: «Η συντροφιά μας στο πλοίο ανήχησε με την παρουσία του Βρετανού συνταγματάρχη Dirk και ενός Ούγγρου πρόσφυγα, του οποίου η αιχμαλωσία από έναν Αυστριακό στρατιωτικό διοικητή είχε προκαλέσει στην εποχή της μεγάλης εντύπωση. Ένας άλλος ταξιδιώτης που τον είχαμε δει, μετά την αναχώρησή μας από το λιμάνι της Κύπρου, να περιφέρεται ελεύθερα πάνω στο κατάντρομα και δύο Αυστριακοί χωροφύλακες να τον συνοδεύουν συνεχώς από δίπλα, ήταν ένας Έλληνας ληστής που είχε καταφύγει στο

αυστριακό έδαφος και η ελληνική κυβέρνηση είχε απαιτήσει, λόγω εγκλήματος, την έκδοσή του, η οποία και γινόταν τώρα. Ο ληστής ήταν πολύ ζωηρός, μιλούσε με τον καθένα κι έγινε σ' όλους μας, παρ' όλο τον φυσικό φόβο που μας έπιανε, ευχάριστος για το λόγο ότι όταν παραπλέαμε τα νησιά, ήξερε να μας εξηγήσει κάθε βουνόκορφη, κάθε φαράγγι ανάμεσα στους βράχους και να μας περιγράψει τα πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όπως ήταν σε θέση να τα γνωρίζει μόνο ένας άνθρωπος που είναι βέβαια συνηθισμένος να ζει καταφεύγοντας στα βουνά, όταν έχει βάψει το χαντζάρι του κόκκινο.

Η θάλασσα ήταν λάδι και ο ήλιος βασιλεύε μέσα στην πορφύρα του εξαυλώνοντας τα μακρινά βουνά των νησιών. Ακολούθησε μια ξάστερη νύχτα. Αλλά μετά τα μεσάνυχτα με ξύπνησε ένας δυνατός θόρυβος, το πλοίο είχε σταματήσει και ο πάντα ενοχλητικός δυνατός θόρυβος του έλικα δεν ακουόταν πια. Τινάχθηκε γρήγορα από το κρεβάτι μου, ντύθηκε και έσπευσε στο κατάντρομα. Ρίχναμε την άγκυρα στον όρμο της Ζακύνθου.

Το μισό φεγγάρι κρεμόταν, κόντευε να βυθιστεί, λευκό και διάφανο πάνω από μια σκοτεινή βουνοσειρά. Το αδύνατο φως του και τ' αστέρια φώτιζαν σχεδόν θαμπά ένα ημικύκλιο σπιτιών που ήταν προσκολλημένα στον όρμο. Ανάμεσα στον όρμο και το καράβι μας σκαμπανέβαζαν οι βάρκες που φωτισμένες ζωγρά με δαυλούς άφηναν να φαίνονται άσπρα τουρμπάνια Τούρκων, ανοιχτόχρωμες φορεσιές Αλβανών με φέσια, ρωμαλέους κωπηλάτες, μισόγυμνους ανθρώπους. Η μια βάρκα προσπαθούσε να ξεπεράσει σε βιασύνη την άλλη, και για να μη συγκρουστούν μεταξύ τους και βουλιάξουν άνθρωποι κι εμπορεύματα που κουβαλούσαν, κραύγαζαν οι λεμβούχοι δυνατά και για ν' ακουστούν καλύτερα, τόνιζαν την τελευταία

συλλαβή τόσο δυνατά και παρατεταμένα που δεν ακουγόταν πια ο φλοιόσφος της θάλασσας. Το ανέβασμα με τη σκάλα του καραβιού σήμαινε τολμηρό σπρώξιμο και αναρρίχηση, κραυγές και μάνιασμα, ωσάν να ήταν η Ζάκυνθος κάποιο ερημονήσι απ' όπου ναυαγοί που περιμέναν επί χρόνια τη σωτηρία τους ήθελαν τώρα να σωθούν μ' ένα πλοίο που περνούσε αναπάντεχα. Χρειάστηκε μια ολόκληρη ώρα έως ότου το πλήρωμα του πλοίου δεχθεί με τον ίδιο θόρυβο όλους τους μπάλλους των εμπορευμάτων και τα κιβώτια και οι άδειες βάρκες επιστρέψουν πάλι στην πόλη όπου είχαν ανάψει σε ορισμένα σπίτια τα φώτα για να περιμένουν τους λεμβούχους που γύριζαν πίσω, σε μας όμως για να μπορούμε να διακρίνουμε καλύτερα την αβέβαιη σιλουέτα της πόλης.

Γύρω στις 4 η ώρα το πρωί σηκώσαμε και πάλι άγκυρα, πάρα πολύ νωρίς για να είναι δυνατό να δούμε το ωραίο καρπερό νησί που το ονομάζουν το «Φιόρε του Λεβάντε», και να προσκυνήσουμε τον τάφο ενός μάρτυρα της επιστήμης και την πατρίδα δύο ποιητών της ελευθερίας».

Όταν ο ιδρυτής της ανατομίας ως επιστήμης, ο γιατρός Vesalius, που κατάγεται από γερμανική οικογένεια, καταδικάστηκε στη Μαδρίτη από την Ιεροεξέταση σε θάνατο, επειδή είχε κρυφά κάνει έρευνες σε ανθρώπινα πτώματα, τον έσωσε ο βασιλιάς, του οποίου ήταν προσωπικός γιατρός, με τη συνηγορία του. Η εις θάνατον καταδίκη μεταβλήθηκε σε «ταξίδι μετανοίας» στη γη της επαγγελίας. Στα νερά της Ζακύνθου ναυάγησε το καράβι που μετέφερε τον ακούσιο προσκυνητή στην Ιερουσαλήμ. Τον πέταξαν μόνο του σε μια ερημική ακτή, όπου και πέθανε από αστία. Συνέβη στις 15 Οκτωβρίου 1564.

Διακόσια δεκατέσσερα χρόνια αργότερα ταξίδευε μια ευγενής Βενετσιάνα που είχε χάσει τον άνδρα της, με πένθος στην καρδιά, για την Ζάκυνθο. Επάνω στο πλοίο - άλλοι πάλι λένε, στο ίδιο το νησί - γεννήθηκε ένα αγοράκι. Και του παιδιού αυτού η μοίρα ήταν να παλέψει πεισματικά και να πεθάνει επίσης μέσα στη μιζέρια της εξορίας και της φτώχειας - αλλά πάντως σε μια ακτή πολιτισμένη με περισσότερη ζωή και κίνηση.

Ανάμεσα στο λίκνο και το φέρετρό του παιδιού αυτού που είχε γεννηθεί πάνω στην τρικυμισμένη θάλασσα, υπήρξε μια ζωή γεμάτη αγώνες, γεμάτη αγάπη για την ανθρωπότητα, γεμάτη νοσταλγία για την ελευθερία, υπήρξε η πορφύρενη δόξα ενός αθάνατου ποιητή, που αν θα έγραφε στη γλώσσα του τόπου όπου γεννήθηκε, θα είχε γίνει ο πρώτος ποιητής της νέας Ελλάδας. Προτίμησε όμως να γράφει το αθάνατο «Τραγούδι των τάφων» στους γλινκούς εκείνους φθόγγους με τους οποίους η τρυφερή μάνα νανουρίζει το παιδί της. Ο Ούγος Φώσκολος έγραφε τραγού-

δια που ξυπνούσαν στις ψυχές των συμπατριωτών του τον ενθουσιασμό, στις καρδιές των ισχυρών όμως την υποψία πως θα μπορούσε να ξεφύγει από τα χέρια τους η δύναμη, αν τραγουδώντας τα τραγούδια του Φώσκολου θα τους έπιανε ο ύπνος. Λοιπόν, ο Ούγος Φώσκολος ήταν αναγκασμένος να φύγει. Πήγε στην πατρίδα του δαφνοστεφανωμένον συναδέλφον του λόρδου Βύρωνα, σε μια εποχή που αυτός βρισκόταν στον πανάρχαιο τόπο της ελευθερίας βοηθώντας να ελευθερώσει την Ελλάδα από τις απάνθρωπες αλυσίδες της. Ο Φώσκολος υπέφερε πολύ στις όχθες του Τάμεση όπου είχε αποσυρθεί από το Λονδίνο. Την ημέρα που πέθανε τον επισκέφθηκε ο ευγενής κόμητας Καποδίστριας, που πήγαινε μόλις στην Ελλάδα ως κυβερνήτης. Ο δούκας του Devonshire, ο λόρδος Holland, οι Hudson Churrey και άλλες διακεκριμένες προσωπικότητες, ακολουθούσαν το φέρετρό του ποιητή, που τραγουδούσε στους «Τάφους» του.

«Μπορεί λοιπόν μια ταφόπετρα να λείει όλη την Ιστορία μας; Μια πέτρα που ξεχωρίζει τα κόκκαλά μου απ' όλα τ' άλλα, που ο θάνατος σπέρνει στις θαλάσσες και τις ξηρές».

Ο τάφος του φέρνει την επιγραφή που ο ίδιος τον έγραψε:

«Τον Φώσκολον η ζωή, η αρετή και τα ουστα, αρχισαν μόλις σ' αυτό τον τάφο να ησιχαζούν».

Πιο τυχερός υπήρξε ένας άλλος ποιητής που είδε το φως της ζωής στη Ζάκυνθο. Ο κόμητας **Διονύσιος Σολωμός** ενθουσιαζόταν με τα κατορθώματα και τα τραγούδια της αρχαίας Ελλάδας και ήταν αζομής ένας νεαρός όταν οι Έλληνες αποδείχναν ότι οι Λακεδαιμόνιοι του Λεωνίδα δεν υπήρξαν οι τελευταίοι που προτιμούσαν το θάνατο παρά τη σκλαβιά. Το 1823 έγραψε τον «Ύμνο της Ελευθερίας», ένα ποίημα από 632 στίχους, αλλά κάθε στίχος κι ένα γιγνόμενο ασάκι. Ένα δόρυ να πετάει απίθες και που στον ήλιο της σκέψης αστραποβολούν οι στίχοι σαν τ' άρματα τ' ανθρωπα. Οι ψυχές που ακούνε την πολέμοχαρη αυτή μοιρακή, αρπάζουν φωτιά για μάχες, για νίκες και για θυσίες! Ο ποιητής τραγουδούσε τα υψηλόφωνα τραγούδια του που συναγωνίζονται εκείνα του Πινδαρου και του Βύρωνα, στη δημοτική διάλεκτο. Αν αυτό, καθώς και η μορφή των ποιημάτων, δεν τον κάνει ισαξίω με τους ήρωες της ποίησης, ωστόσο βοήθησε τούτο να τον ακούει και να τον καταλαβαίνει ο λαός, και ότι η γλώσσα αυτή του λαού ενθουσίαζε τους ήρωες και τους έκανε λύτερους μέσα τους και πριν ακόμη νικήσουν.

Αλλά ο ποιητής δεν είχε μόνο την αξιοζήλευτη τύχη να γίνει αθάνατος στις καρδιές του λαού του. Είχε την τύχη να γίνει αθάνατος χωρίς να τιμωρηθεί γι' αυτό, μπόρεσε να εκφράσει τα υψηλά φρονήματα της ψυχής στην πατρίδα του, μπόρεσε να γίνει ο σύγχρο-

Ο L.A. Frankl, την εποχή που επισκέφθηκε την Ελλάδα (Χαλκογραφία από τον τρίτο τόμο του βιβλίου του «Nach Jerusalem», Βιέννη 1860 - Αναδημοσίευση από το βιβλίο του κ. Π.Κ. Ενεπεζίου που αναφέρεται στο ζήτημα).

νος Τυρταίος της Ελλάδος. Στον Σολωμό δεν αντιτάθηκε καμιά δύναμη να αποκαλύψει στο πνεύμα του το θείο και να συγκαταλεχθεί στους αθάνατους ποιητές του λαού του.

Σε ευρύτερους κύκλους δεν είναι τόσο περίφημο όσο ο «Ύμνος της Ελευθερίας», ένα άλλο ποίημα του βάρδου που το απέσπασε από τη βαθιά αναστατωμένη ψυχή του ένα τραγικό οικογενειακό γεγονός - και όμως δημιουργεί τόση συγκίνηση και μελαγχολία όταν το απαγγέλλουν όλοι οι νέοι και οι νέες της Ελλάδος και οι καρδιές τους ταράζονται: Ο ποιητής αγαπούσε κορυφαία μια όμορφη νέα Ελληνίδα, που το παράστημά της θύμιζε τα αθάνατα αριστουργήματα των καλλιτεχνών της αρχαιότητας. Και είχε η νέα αυτή μια ψυχή που δονούσε και την δονούσαν τα αισθήματα της ομορφιάς και οι σκέψεις των ποιητών. Απάγγελλε και τραγουδούσε τα ποιήματα του Σολωμού τόσο ωραία, όπως κανείς άλλος στη γη. Ένας Ιταλός ζωγράφος παρέσυρε την τρυφερή της καρδιά στον έρωτα - και την πρόδωσε. Η νέα δεν μπορούσε ν' αντέξει στον πόνο της καρδιάς κι έδωσε με φαρμάκι ένα τέλος στη ζωή της. Ο Σολωμός έμεινε άναυδος όταν του έφεραν την είδηση και για πολύ καιρό βυθίστηκε στη σιωπή για όλους και για τους φίλους του. Και μόλις τότε, όταν άκουσε δηλαδή πως σαν αιτία του θανάτου της

νέας δηλώναν την ατιμώση της, ξύπνησε το πνεύμα του και μέσα του ο ρυθμικός θυμός. Εκδικήθηκε το θάνατο της νέας μ' ένα τραγούδι που θα συγκινεί αιώνια, το καλύτερο που άκουσε ποτέ η Ελλάδα και που αρχίζει με τους στίχους:

«Τα τραγούδια μου τα 'λεγες όλα
τούτο μόνον δεν θέλει τα πης,
τούτο μόνον δεν θέλει τ' ακούσης
αχ! "την πλάκα του τάφου κρατείς!"»

Ο Σολωμός ζούσε στην Κέρκυρα. Πρώτιστα να μάθω για τον ποιητή με σκοπό να τον επισκεφθώ και να του υποβάλω τα σέβη και τον θαυμασμό μου. Μου έδωσαν μια περίεργη πληροφορία: «Ζει μου είπαν, πολύ αποτραβηγμένος». Η αναπάντεχη αίγλη που απλώθηκε γύρω από το όνομά του όταν αντήχησε ο Ύμνος του, τον τρώαζε. Οι θαυμασμοί που εξέφραζαν για τη μεγαλοφροσύνη του, τον φάνηκαν σαν δουλοπρέπειες. Το ευγενικό αυτό βλαστάρι της Επτανήσου πίστευε, όπως ο Πλάτων που είχε εξοστρακίσει από τη Δημοκρατία του τη μουσική, πως ένα έθνος που αφιερώνεται τόσο πολύ στα τραγούδια, καταλήγει στη μαλθακότητα. Ο ίδιος όμως θεωρούσε πως ήρθε για την πατρίδα του η στιγμή όπου μόνο σπαρτιάτικη σοβαρότητα και γενναία πράξη θα μπορούσαν να κρύνουν αποφασιστικά τη μοίρα του Έθνους. Στη συνέχεια δεν δημοσίευσε πλέον κανένα ποίημα έως την ώρα που εμπνεύστηκε τον συγκινητικό τρυφερό θρήνο για το θάνατο της αγαπημένης φίλης.

Η μεγαλοφροσύνη του όμως δεν ησύχαζε και το παρόν την πρόθεσή του δημοσιευμένο απόσπασμα του ποιήματος «**Αλάμπρος**», το οφείλει ο κόσμος στην πνευματώδη λαϊκή Ντάγκλας, τη σύζυγο του λόρδου ανώτατου αρμοστή των Ιονίων Νήσων, η οποία είχε τόσο συναρπασθεί όταν το άκουσε, ώστε να παρακαλεί - γονατιστή τον ποιητή - να μην το στερήσει από το λαό του. Αυτό κατόρθωσε ο ενθουσιασμός της Βρετανίδας με τη λεπτότατη εναισθησία.

Στις 21 Φεβρουαρίου 1857 διέκοψε η Σύγκλητος της Ιονίου Πολιτείας τη συνεδρίασή της, επειδή ακούστηκε ξαφνικά στην αίθουσα η είδηση: «Πέθανε ο Σολωμός!». Οι πληθυσμοί των νησιών είχαν συρρεύσει για να εκφράσουν το εθνικό πένθος. Ο βασιλέας Όθων έστειλε έναν πρεσβευτή για να τιμήσει στο όνομα της Ελλάδας τον νεκρό ποιητή και να εκφράσει στους συγγενείς του τον πόνο της πατρίδας. Με τη λυπηρή είδηση του θανάτου του μεγαλύτερου νεοέλληνα ποιητή που δεν είχε συμπληρώσει ακόμη τα εξήντα χρόνια ζωής συνδέεται η ευχάριστη μελαγχολική ελπίδα ότι τώρα πια θα αναστηθούν όλα του τα σκορπισμένα ποιήματα (σε μια έκδοση «Απάντων»)*.

* Απόσπασμα από το έργο του L.A. Frankl, Nach Jerusalem (μέρος πρώτο) Λειψία 1858, στις σελίδες 33 - 38.

Το λιμάνι της Σμύρνης σε παλιά χαρτ - ποστάλ (από το περιοδικό «ΓΙΑΤΙ»).

16. Οἱ ἐν Σμύρῃ Ἰσραηλῖται ἀπὸ αὐτῶν
κρίναντες τῆς Καθάρσεως.

"El midwag tón i Kpéw málékéw tón nán pól' dé
 kún trón kápót kypéwéw: ará páw: tón trón i: kápé
 wé kypéwéw, úwag ká éwéwéwéw úwag tón tón
 nákwé kypéw: e. Kpéwéw páw: tón nákwé kypéwéw
 káw kypéwéw: e. Kpéwéw: e."

* *Harmonia* *

[illegible]

Đến đây, các bạn sẽ thấy rằng việc phân tích các bài thơ của Nguyễn Trãi không chỉ là việc phân tích các bài thơ mà còn là việc phân tích các bài thơ của Nguyễn Trãi.

[illegible]

Προσέλαβεν ούτως τὸν ὄμιλον καὶ τὴν συνάκλησιν, ἀπο-
φασίζωντας τὰς ἐκείνη χρόνον, ἀποφασισθῆναι ὅτι ἡ
ἐκ τῶν μαθητῶν Παναγιώτης, ἀποκαλούμενος ἄλλως, ἵστα-
το ὡς ἄδελφον αὐτοῦ καὶ τὸς μαθητὰς ἀνεκδέχοντο
καὶ τοὺς Κληρικοὺς. Τότε ἐκ τῶν μαθητῶν ἐκείνων, ἀπο-
καλούμενος παῖς ἡν ἐκείνην εἰς τὴν πόλιν ἦλθε, ἔφη-
λε τὸν ὄμιλον.

**Οι Ισραηλίτες της Σμύρνης
προς τον Μητροπολίτη Χρυσάνθο**

- Δωρεά από καιπάνες της Κοήτης

Στον Α' τόμο του βιβλίου «Εκκλησιαστικά ή Εκκλησιαστικόν Δελτίον, περιέχον την από της παραίτησώς του πρώην Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου κ. Σωφρονίου και εφεξής ιστορίαν του Πατριαρχικού Οικουμενικού της Κωνσταντινουπόλεως θρόνου», το οποίο «Εκδίδεται υπό Β.Δ. Καλλιφροντος - εν Κωνσταντινουπόλει - Τύποις Ανατολικού Αστέρως - 1869», υπό το στοιχείο 16 δημοσιεύονται τα παλαιά: (Ανακοίνωση κ. Χρ. Ζουμπούλη - Ιερουσαλήμ).

16. Οι εν Σμύρνη Ισραηλίται και οι εξ κώδωνες της Κοήτης

Εξ κώδωνες των εν Κρήτη συληθέντων ιερών ναών μετ' άλλων τινών λαφύρων ηγοράσθησαν κατὰ μίον υπό τινων εν Σμύρνη Ισραηλιτών, οίτινες και απέστειλαν αυτούς προς τον Μητροπολίτην Σμύρνης κ. Χρυσανθον μετά της παρά πόδας επιστολής, αξίας μεγίστης όντως προσοχής.

«Πανιερώτατε!

Εξ ζωδῶνες των εν Κορήτη συληθέντων ναῶν σας

περιφέροντο πρὸς πώλησιν εἰς τὰς ἀγυῖας μετ' ἄλλων
λαφύρων ἐκ τῶν τυποπολιθεισῶν κομποπολεων.

Εἰς το κατανυκτικόν τούτο θέαμα μόνη η καρδια των Ἰσραηλιτῶν, ἡ εἰσέτι θρηνηδοῦσα ἐπὶ των ερειπίων του ναοῦ της καὶ πένθηφοροῦσα διὰ την ἀρπαγὴν των σκελῶν του Ἀαζῶν, συνετρίβη ὑπὸ οἶκτον καὶ συμπάθειαν.

Οι Ισραηλίται, οίτινες ἐπὶ τόσους αἰῶνας υπέστησαν καρτερικῶς μυριάς βασάνους καὶ δεινοπαθείας, καὶ οίτινες εἰσέτι υπομένουσιν ηρώικῶς τὰς ἀδικίας

λαών τινών και κυβερνήσεων, καθιστάμενοι μάρτυρες του μονοθεϊσμού, δεν ήδυνάτο να μένωσιν αναισθητοί εις την βεβήλωσιν των σκευών εκείνων, των οποίων ο ήχος από του ύψους των κωδωνοστασίων προσεκάλει εις προσευχήν τους Χριστιανούς και εις την διδασχὴν της αγάπης του πλησίον.

Προσενεγκόντες λοιπόν τον οβολόν των οι Ισραηλίται, και αγοράσαντες τους εν λόγω κώδωνας, προσφέρουσιν αυτούς δι' ημών εις την υμετέραν Πανιερότητα, παρακαλόντες αυτήν, όπως ευαρεστηθῇ ν' αφιερώσῃ αυτούς εις τους πρώτους ανακτισθησόμενους ναούς της Κρήτης. Τούτο δε πράττουσιν οι Ισραηλίται, πλήρεις κατανύξεως μεν διὰ την ανάμνησιν των ιδίων αὐτῶν παθημάτων, ευγνωμοσύνης δε προς την Υ.Π. την αείποτε διδάξασαν την προς ἀλλήλους αγάπην.

«Επικαλούμενοι δε την αρωγήν του υψίστου υπέρ των τεθλιμμένων, ευχόμεθα ἵνα μακρυνθῶσιν αἱ ἡμέραι της Υ.Π. όπως διδάσῃ και ενσπεύρῃ εις τα τέκνα της την προς τον πλησίον αγάπην.

«Της Υμετέρας Πανιερότητας ευπειθέστατοι δούλοι.

Διὰ την Επιτροπὴν

Ιωσήφ Π. Βεντουρά του Βίτα, Αβραάμ Σ. Λευί Βίτα, Ελία Αρτσή».

Η Α.Π. ο Οικ. Πατριάρχης Κ. Γρηγόριος, μαθὼν την γενναίαν πράξιν, δι' ἧς ἡ εν Σμύρνη Ισραηλιτικὴ κοινότης προσήνεγκε τῷ Σμύρνης Μητροπολίτῃ τους εν λόγω εκ Κρήτης κώδωνας, ου μόνον ἐσπευσε να διαπέμψῃ προς τον εν Κωνσταντινουπόλει αρχηγόν των Ιουδαίων τας ανηκούσας ευχαριστήσεις, ἀλλὰ και τον ἀγ. Σμύρνης προσεκάλεσεν, όπως μετὰ των φιλικῶν και υποχρεωτικῶν προσήσεων της Α.Π. διακοινώσῃ προς τον εν Σμύρνη Αρχιεραββινον την ευαρεσκείαν Αὐτῆς, «ὅπως και ἡ αὐτοῦ Λογίότης διαδῆλωση προς την κοινότητα του ἔθνους αὐτοῦ την ευχαρίστον παρὰ της Α.Π. αποδοχὴν της αγαθῆς αὐτῶν προαιρέσεως».

Ο Μητροπολίτης ἐξετέλεσε την ἐντολήν ταύτην, επισκεφθεὶς ἐπὶ τούτῳ τον Αρχιεραββινον της εν Σμύρνη Ισραηλιτικῆς κοινότητος.

Ο Αρχιεραββίνος της εν Σμύρνη Ισραηλιτικῆς Κοινότητος ανταπέδωκε την επίσκεψιν του Μητροπολίτου Σμύρνης και ἐξέφρασε κατὰ την περίστασιν ταύτην, και παρεκάλεσε την Α.Π. να διαβιβάσῃ προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχην τας ευχαριστήσεις και τα σεβάσματα ὅλης της Ισραηλιτικῆς Κοινότητος.

Η αμοιβαία αὕτη φιλοφροσύνη και ανεξίτητος συμπεριφορὰ ἐμπρέπει βεβαίως εις Κοινότητας, διάφορα μεν πρεσβευούσας δόγματα, ἀλλὰ ζώσας κατὰ τον παρόντα αἰῶνα του φωτισμοῦ και της διαλλαγῆς των ἐθνῶν.

Κατοχή και Εβραίοι

Ο κ. Παν. Μητρόπουλος - Αθήνα δημοσίευσε την παρακάτω επιστολή στην «Καθημερινή» (9.12.1998):

«Το να θέλεις να επιχειρηματολογήσεις υπέρ των Εβραίων αδελφών μας είναι σαν να θέλεις να σπρώξεις σε ανοιχτές πόρτες.

Οι Εβραίοι Έλληνες με τον ηρωισμό τους στα αλβανικά βουνά απέδειξαν ότι είναι εξίσου, αν μη περισσότερο, Έλληνες με τους υπόλοιπους Έλληνες.

Όσο για τα φληναφήματα περί εβραϊκού λόμπι κ.λπ. θα είχε κανείς να αντέπει ότι η πατρίδα μας είναι μάλλον ελλειμματίας στις σχέσεις της με το Ισραήλ, αν θρηνηθεί κανείς τη (βασιλικότερη του βασιλέως) φιλοαραβική στάση της στο ζήτημα της αναγνώρισης του κράτους του Ισραήλ.

Θέλω όμως εδώ, κυρίως, να καταθέσω για δύο περιστατικά σχετικά με την κατοχή και τους Εβραίους.

Ιον. Εξέχον, σήμερα, μέλος της εβραϊκής μειονότητας, σπουδαστής του Ε.Μ. Πολυτεχνείου τότε (στην Κατοχή) έψελνε στην Ι. Μητρόπολη (καλλιφώνων και μπάσος) για να καμουφλάρει την εβραϊκή του ιδιότητα.

2ον. Κάποια μέρα εμ-

φανίστηκε στην «πολυκατοικία» της οδού Μπότσαρη 3 κάποιος πολύ ψηλός Ισπανοεβραίος - όπως μάθαμε αργότερα - ο οποίος έμεινε μερικές μέρες και μετά εξαφανίστηκε. Μερικές ημέρες μετά την εξαφάνισή του, εισέβαλαν στην άγρια νύχτα τα SS στην πολυκατοικία μας, με τις μεταλλικές πλάκες στο στήθος και σκυλιά, που έψαχναν προφανώς για τον φυγάδα και αναζητήσαν σε όλους τους άρρενες της πολυκατοικίας σημάδια περιτομής. Μάτην, φυσικά.

Δεν μάθαμε, έκτοτε, τίποτε σχετικά με την τύχη του Ισπανοεβραίου. Ξέρει κανείς τίποτε σχετικά να μας πληροφορήσει;».

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Διδυμοτείχου

Ο κ. Τίτος Μανάκας - Διδυμοτείχο, σε επιστολή του αναφέρεται σε αναμνήσεις από τα εφηβικά του χρόνια:

«Η Συναγωγή ήταν χτισμένη σε προνομιούχο θέση και ο αρχιτεκτονικός ρυθμός της ήταν μικτός. Είχε αγγλοσαξωνική κατασκευή, χτισμένη με καλοψημένο κόκκινο τούβλο, με γραμμή ελληνιστικής μορφής, γείσα και αετώματα. Σε γε-

νικες γραμμές θυμίζε κτίσμα της Ιερουσαλήμ. Στο εσωτερικό της είχε δάπεδο από μωσαϊκό, με εναλλασσόμενα χρώματα, στο μέσον είχε 4 κολώνες, στο βάθος το κιγκλιωτό βήμα με τα ιερά των τελετουργιών (τεβά) και το υπερώο.

Οι πύλες της Συναγωγής ήταν από σκαλιστό ξύλο με το άστρο του Δαβίδ, επάνω. Δίπλα από τη Συναγωγή υπήρχε ένα δομημένο κτίριο - περίπου όμοιο - κάτι σαν σάλα συγκεντρώσεων - δεξιώσεων (προφανώς Λέσχη) που ανέβαινες από το πλάι με μια σκάλα με πολλά σκαλοπάτια τιμεντένια. Στο προαύλιο υπήρχε μια ωραία κατοικία - σε τοπικό ρυθμό - με πολλές ανθισμένες τριανταφυλλίες - το καλοκαίρι - και άλλα οπωροφόρα δένδρα. Ο αύλιος χώρος ήταν περιφραγμένος με τοίχο από πέτρινες λευκές πλάκες. Επαφή με το δρόμο είχε από μια διπλή στεγασμένη πύλη, και από μια ακόμη διπλή πύλη που εξυπηρετούσε το οίκημα όπου στεγάζονταν ο εκάστοτε ραββίνος. Επειδή το έδαφος στην ανατολική πλευρά ήταν κεκλιμένο, η όλη οικοδομή έγινε πάνω σε μια ψηλή βάση από πελεκημένη πέτρα, όμοια με εκείνη που οικοδομήθηκαν τα μεγάλα τείχη (δίπλα) από το κάστρο των Πελασγών καθώς και οι τοίχοι του Τεμένους Βογιατζή».

Αντισημιτισμός και Ορθοδοξία - Εκκλησία

Ο κ. Χρ. Κωστούλας - Τρίκαλα, σε επιστολή του αναφέρει, μεταξύ των άλλων, τα εξής:

«Σας διαβεβαιώνω κάτι, που θέλω να πιστεύω πως και από σας τούτο δεν διαφεύγει από την προσοχή Σας, ότι στο σύνολό του ο ορθόδοξος ελληνικός λαός, που αυτός στην ουσία αποτελεί και είναι η Εκκλησία, δεν ακολουθεί τον κατήφορο των πέντε - δέκα ρασοφόρων, γιατί γνωρίζει πολύ καλά πως ο αντισημιτισμός είναι και αντιχριστιανικός και βλαπτικός στην πρόοδο της ανθρωπότητας.

Εγώ θα 'θελα να ρωτήσω: Μπορούμε να γενικεύουμε μεμονωμένες (λίγες ή πολλές) τέτοιες ακραίες περιπτώσεις και να καταλήγουμε, έστω και με τη μορφή της ερώτησης, πως υπάρχει αντισημιτισμός στην ελλην. Ορθόδοξη Εκκλησία;

Αν υποστηρίζουμε κάτι τέτοιο, έστω και υποθετικά επαναλαμβάνω, αυτό σημαίνει πως ούτε την πρόσφατη ιστορία γνωρίζουμε καλά, αλλά και ούτε τι ακριβώς σημαίνει Ορθοδοξία, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά Αγάπη και κατανόηση του «Άλλου», ακόμα και του «Αντιπάλου».

Θα μου επιτρέψετε εδώ, παρακαλώ, να επι-

καλεσθώ μια μαρτυρία από την Εγκυκλοπαίδεια «ΠΑΠΥΡΟΣ», άρθρο: Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα, τόμος 10ος, σελ. 23, όπου γράφεται: «Στην Ελλάδα αν εξαίρεσει κανείς τα μεμονωμένα θρησκευτικά επεισόδια του 19ου αιώνα... ποτέ δεν αναπτύχθηκε αντισημιτικό πνεύμα ή κίνημα» (Μετάφραση: Επιμέλεια: Γ. Κοντογιώργης, εντ. υφηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτ. Επιστημών).

Δεν επιμένω περισσότερο επί του θέματος, ούτε καν ήθελα να σας γράψω, γιατί το θέμα για μένα είναι ξεκάθαρο και άλλωστε ο χρόνος μου είναι πολύ συνεσταλμένος, σας γράφω όμως μόνο και μόνο, γιατί θέλω εδώ να καταθέσω μια ιστορία διασώσεως Εβραίων, που άκουσα σε πρόσφατη επίσκεψή μου στο Μοναστήρι της Σιμωνόπετρας του Αγίου Όρους. Στα δύσκολα και επάργατα χρόνια της Κατοχής του 1941 - 44, κάποιοι Εβραίοι, καταδιωκόμενοι από τους ναζί, κατέφυγαν στο παραπάνω Μοναστήρι, όπου τους παρασχέθηκε ειλικρινής φιλοξενία. Οι Καλόγεροι της Μονής για να παραπλανήσουν τους Ναζί, που έψαχαν να βρουν τους Εβραίους γιατί είχαν τέτοιες πληροφορίες πως στα Αγιορείτικα Μοναστήρια κρύβονταν Εβραίοι και, που δυστυχώς δεν άργησαν να καταφθάσουν, πρόλαβαν και έντυσαν

τους Εβραίους σαν μοναχούς, φορώντας του το μαύρο ράσο. Και καταπληκτικό στην όλη ιστορία είναι πως οι Καλόγεροι φάνηζαν ακόμα πιο εφευρετικοί και γύνα φανεί αυτή η παραπλάνηση ακόμη πιο πιστευτή, έβαλαν τους ίδιους τους Εβραίους (υποτιθέμενους μοναχούς) να προσφέρουν στους διώκτες τους το πατροπαρόδοτο κέρασμα! Δηλαδή ένα λουκουμάκι, ένα πετήρι νερό και ένα ποτηράκι ρακί. Οι Γερμανοευνυχώς ξεγελάστηκαν και έφυγαν, γιατί άλλως καταλαβαίνετε τι του περίμενε όλους αν τους...».

Για το ίδιο θέμα ο κ. Αναστ. Βαμβακάς - Αθήνα, σημειώνει, μεταξύ άλλων, τα εξής:

«Η δυσλειτουργία του Κοσμά του Αιτωλίου είναι ολοφάνερη. Από τη μεσοφανεί (η φρενδή κατηγορία είναι αναφανεί) με τα χειρότερα λόγια για τους Εβραίους και από την άλλη λέει: «Τις διατί σας τα είπα χριστιανοί μου; Όχι για να φονεύετε τους Εβραίους και να τους κατατρέχετε αλλά να τους κλαίετε». Τι υποκρισία! Οι αληθινοί Χριστιανοί αγαπούν όλους τους ανθρώπους αλλά συμπαθούν πιο πολύ τους Εβραίους, γιατί από τον λαό αυτό εξήλθε ο Ιησούς Χριστός, ο αληθινός Μεσσίας και Θεός. Αυτοί έπαισαν, και εμείς σωθήκαμε διά της σταν

ρικής θυσίας του. Όχι μόνο δεν πρέπει να τους μισούμε, για τον θάνατο του Ιησού του Ναζωραίου, αλλά να τους ευχαριστούμε. Πώς θα σωζόμασταν, αν οι Ιουδαίοι δεν σταύρωναν τον αληθινό Θεό;».

Τέλος ο καθηγητής κ. Παν. Ν. Σιμωνάς με τίτλο «Υπάρχει και εβραϊολόγος αντισημίτης;» δημοσίευσε στο περιοδικό «Σύναξη» (τεύχος 68, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1998) το παρακάτω κείμενο:

«Από τον πανεπιστημιακό συνάδελφον κ. Ι. Φουντουλήν επληροφορήθην προσφάτως περί του δημοσιευθέντος εις το υπ' αριθμ. 56 (Απρίλ. - Ιούν. 1998) τεύχος της *Σύναξης*, σσ. 78 - 82, άρθρου του κ. Σταύρου Ζουμπουλάκη, υπό τον τίτλον «Υπάρχει τελικά ή δεν υπάρχει αντισημιτισμός στην Ορθόδοξη Εκκλησία; Ας το συζητήσουμε». Ανεζήτησα το εν λόγω Περιοδικόν - διότι δεν το λαμβάνω - και είδον τα εν αυτώ. Ως διεπίστωσα, ο κ. Ζ. επικρίνει τον Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Κορίνθου κ. Παντελεήμονα (Καφανικόλαν), διότι, δήθεν, εκδηλώνει αντιεβραϊκόν μίσος εις βιβλίον του, υπό τον τίτλον *Εβραίοι και Χριστιανοί* (έκδ. 5η, 1996). Εν συνεχεία πληροφορεί, ότι «η αφορμή για να γράφει τούτο το σημείωμα δεν είναι το βιβλίο του κ. Παντελεήμο-

νος αλλά η εγκωμιαστική κοριτική που έγραψε για αυτό ο κ. Παναγιώτης Σιμωνάς» (σ. 80). Και δυσανασχετεί, τρόπον τινά, διότι, συν τοις άλλοις, «αντί να ελέγχεται από τα αρμόδια εκκλησιαστικά όργανα (ο κ. Παντελεήμων) και να του επιβάλλονται οι νόμιμες κυρώσεις», ως γράφει ούτος με μειωμένον σέβας προς τον παλιόν Ιεράρχην, «τα γραφόμενά του... εγκωμιάζονται... και μάλιστα διά της γραφίδος πανεπιστημιακού καθηγητή» (αυτόθι).

Κατόπιν τούτων κρίνω απαραίτητον να απαντήσω διευκρινιστικώς τα εξής:

Πράγματι παρουσίασα το περί ου ο λόγος βιβλίον του Αγίου Κορίνθου, αυτοβούλως, από των στηλών της *Θεολογίας* (68[1997]), σσ. 608 - 611), έχρινα δε αυτό με ευσυνειδησίαν και αντικειμενικότητα, και, χωρίς να καίω λιβανωτόν εις τον Σεβασμιώτατον, συνέχισα εν αυτώ, εκτός των άλλων, «και διά την εμφανιζομένην εν προκειμένω πλήρη ενήμερωσίν του επί των ποικίλων προβλημάτων, τα οποία αναφέρονται εκ των σχέσεων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, επί πλέον δε και διά την επαινετήν διάθεσιν αυτού προς εξομάλυνσίν των» (σ. 611. Η υπογράμμισις γίνεται τώρα, διότι κρίνεται εις την παρούσαν περίπτωση και δι' ευνοήτους λόγους απαραίτητος). Εις την εν συνεχεία

δε τελευταίαν παράγραφον της βιβλιοκρισίας μου εκείνης φαίνεται σαφέστατα η αντικειμενικότης μου. Εκεί γράφω, μετά τινος σκεπτικισμού, ότι το βιβλίο τούτου του Σεβ. κ. Παντελεήμονος «προκαλεί, ομολογουμένως, συγκίνησιν, αν όχι και θλίψιν και μελαγχολίαν διά την περιγραφομένην εν αυτώ δυσάρεστον κατάστασιν» μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Και, μετά του επιβαλλομένου σεβασμού, καταλήγω διά των εξής: «Ας επιτραπή να υπενθυμίσω εις τον Σεβασμιώτατον, ότι ο εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών καθηγητής μας, μακαριστός Αμίλκας Αλιβιζάτος, αναφερόμενος πολλάκις εις την τοιαύτην κατάστασιν, επεσήμαινε μετά θλίψεως, ότι η *Υμνογραφία της Χριστιανικής Εκκλησίας περιέχει εκφράσεις προσβλητικές διά την αξιοπρέπειαν των αδελφών μας Ισραηλιτών*» (ή υπογράμμισις γίνεται υπ' εμού τώρα, ως και ανωτέρω), «και διά τούτο υπεργράμμιζε την ανάγκην τροποποιήσεως των σχετικών λειτουργικών κειμένων (ιδία της Μεγάλης Εβδομάδος). Είθε το προσφάτως επανεκδοθέν βιβλίον του Αγίου Κορίνθου να δώση αφορμήν εις τους αρμοδίους και σοφούς, και θα γίνουν, ασφαλώς, σοφότεροι ουτοι (Παρ. 9,9)» (αυτόθι). Δηλαδή, ενδιαφέρομαι να φροντίση η Εκκλησία να απαλειφθούν αι αρνη-

τικά κατά των Ισραηλιτών εκφράσεις αύται.. Ο κ. Ζ., όμως, εκ παραδρομής προφανώς, δεν αντέληφθη την έννοιαν των λόγων μου τούτων και ενόμισεν ότι ανεκάλυψεν ενανύθα αντισημιτικόν κείμενον και... συνέλαβε τον ένοχον συγγραφέα. Αλλ' ηστόχησεν.

Ας μου επιτραπή δε να προσθέσω ότι, πάλιν εκ παραδρομής, αναγράφει εσφαλμένως ο κ. Ζουμπουλάκης ακόμη και τον τίτλον του περί ου ο λόγος βιβλίου του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κορίνθου *Εβραίοι και Χριστιανοί* (βλ. σ. 78).

Αλλά και άλλη ανακρίβεια παρεσέφρησεν εις την εν σελ. 80 υποσημείωσιν του κ. Ζ., όπου εμφανίζει ούτος ως αντισημίτην τον κορυφαίον γάλλον εβραϊολόγον και βιβλικόν αρχαιολόγον, αείμνηστον Roland de Vaux, Διευθυντή της Γαλλικής Βιβλικής και Αρχαιολογικής Σχολής της Ιερουσαλήμ. Επειδή είχαν την τιμήν να μαθητεύσω παρ' αυτώ, μετά την αποφοίτησίν μου από το Πανεπιστήμιον Αθηνών, είμαι εις θέσιν να γνωρίζω, ότι η πληροφορία αύτη του κ. Ζ. είναι αναληθής. Ο αείμνηστος καθηγητής, παρ' ότι είχε την έδραν του εις την αραβικήν ζώνην της Ιερουσαλήμ και διετήρει αγαθάς σχέσεις μετά των ιορδανικών αρχών, λόγω και των υπ' αυτού διενεργουμένων εν Ιορδανία αρχαιολογικών ανα-

σκαφών, είχε, εν τούτοις αγαστήν συνεργασίαν και μετ' επιφανών εβραίων βιβλικών αρχαιολόγων, χωρίς να εκδηλώνη οιασδήποτε επιφυλάξεις έναντι αυτών.

Πλην τούτων σημειώνω προχείρως και τα εξής: Εάν αναγνώση τις τα όσα γράφει ο de Vaux περί των παρ' Ισραήλ στρατιωτικών θεσμών της Παλαιάς Διαθήκης και κυρίως περί του ιερού πολέμου κ.λπ., θα αντιληφθεί ευκόλως ότι προβάλλει ούτος ως ομάλην και φυσιολογικήν την στάσιν του Ισραήλ έναντι των ομόρων εκείνων λαών, οι οποίοι τον επεβουλεύοντο κατά την βιβλικήν εποχήν (βλ. R. de Vaux, *Les institutions de l' Ancien Testament*, II,

Paris 1960, σ. 9 εξ.). Ωσαύτως και τα υπό του ιδίου αναφερόμενα, ότι ο εν τη Πεντατεύχῳ μωσαϊκός νόμος, ὅστις υπήρξεν ο καταστατικός χάρις του Ιουδαϊσμοῦ, ἐξακολουθεῖ να παιδαγωγεῖ τοὺς χριστιανούς (βλ. Του αὐτοῦ, *La Genèse*, Paris 1951, σ. 24), μαρτυροῦν, ἀσφαλῶς, βαθύτατον σεβασμὸν ἐκ μέρους τοῦ πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν θρησκείαν.

Ὡς κατακλείδι ἐπιθυμῶ να παρᾶσχῳ καὶ τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι ὡς χριστιανὸς θεολόγος, μάλιστα δε καὶ ὡς παλαιδιαθηκολόγος καὶ εβραϊολόγος καθηγητής, θεωρῶ ἀνάρμοστον καὶ ἠθικῶς μειωτικὸν δι' ἐμέ να σκέπτομαι καὶ να ἐνεργῶ ὡς ἀντιεβραϊ-

στῆς. Τὰς ἀπόψεις μου, ἄλλως τε, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις ὀρθοδόξων Χριστιανῶν καὶ Ἰσραηλιτῶν ἔχω ἐκθέσει σαφῶς καὶ ἀνεῦ περιστροφῶν καὶ ὁπωσδήποτε ἐποικοδομητικῶς, εἰς τὴν μελέτην μου «Ἰουδαϊσμός καὶ ἐλληνική Ὀρθοδοξία» (Ἀθήναι 1971 - Ἀνάπτυον ἐκ τῆς Θεολογίας). Σημειωτέον ὅτι ἡ μελέτη αὕτη ἐπανεξεδόθη ὑπὸ τῆς Ἰσραηλικῆς Κοινότητος Ἀθηνῶν, κατόπιν παρασχέσεως ἐκ μέρους μου ἀδείας, ἡ ὁποία μου ἐξητήθη διὰ τοῦ ν᾽ ἀριθμ. 353/7.7.1971 ἐγγράφου τοῦ τότε Προέδρου αὐτῆς Ἰωαννᾶ Βιτάλ. Μερίμνη δε τῆς ἰδίας Κοινότητος ἀνεδημοσιεύθη

εἰς τὸ περιοδικὸν *Χρονικά*, ὄργανο τοῦ Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλλάδος καὶ μία ἄλλη ἐπιστημονικὴ μελέτη μου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀμαλγμάται καὶ Ἰσραηλίται ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ» (Ἀθήναι 1993, τεύχος 126), εἰς τὴν ὁποίαν προσοδίδω καὶ τὴν πρέπουσαν τιμὴν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνας τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ γενικώτερον.

Ἐξ ὅλων τούτων συνάγεται ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ ἐξαίρετικῶς λεπτοῦ θέματος συζητήσιν, τὴν ὁποίαν ἐπιζητεῖ ὁ κ. Ζουμπούλάκης, ἀπαιτεῖ ὄχι μόνον αἰσθητὴν γνώσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ φρόνησιν καὶ σύνεσιν καὶ ἠνδραγαθίαν προσοχῆς, πρὸς ἀποφυγὴν ἀσχετῶν σφαλμάτων».

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ.κ. Χριστόδουλος για τον Αντισημιτισμό

Σε επιστολή του κ. Γεράσιμου Αποστολάτου, τ. υπουργού, πρὸς τὸν Αρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστόδουλο ὅπου τοῦ ἐπεσήμεινε τὰ κείμενα τοῦ περιοδικοῦ μας τοῦ προηγούμενου τεύχους γιὰ κάποια κατάλοιπα ἀντισημιτικῶν ἐκδηλώσεων ποὺ ἐμφανίζονται στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ὁ Αρχιεπίσκοπος ἐπιβεβαίωσε τὴ σταθερὴ καὶ πάγια θέση τῆς Ἐκκλησίας κατὰ ὁποιασδήποτε ἀντισημιτικῆς δραστηριότητος.

Επίσης στὴν υπόμνηση τοῦ κ. Αποστολάτου γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀναμορφώσεως κειμένων τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλῃς Ἑβδομάδος ὁ Μακαριώτατος ἔδωσε τὴν ἐπίσημη ἀποψη τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Αρχιεπισκόπου ἔχει ὡς εξής:

«Αγαπητέ μου Γεράσιμε,

Στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν ὑπάρχει ἀντισημιτισμός! Ἀντισημιτισμός μπορεῖ να ὑπάρχει σὲ μεμονωμένα άτομα. Τὰ λειτουργικὰ τροπάρια ἀναφέρονται σὲ μία συγκεκριμένη ἱστορικὴ στιγμή καὶ ἔχουν χαρακτηριστὰ ἀποδοκιμασίας τῶν πρωτοστατηρῶν στὴν ἀδίκη καταδίκη τοῦ Ἀθώου.

Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐρείδεται ἐπὶ τῆς Παλ. Διαθήκης καὶ διάσπαρτα εἶναι στὶς ιερὲς ὀρθόδοξες Ἀκολουθίες αὐτοῦσια ἀποσπάσματά της. Εἰδικά εἰς ὅτι ἀφορᾷ στοὺς ἀτυχήσαντας Εβραίους τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οἱ ὀρθόδοξοὶ ἱεράρχες τῆς Ἑλλάδος συνήρῃσαν με κίνδυνο τῆς ζωῆς τῶν στὴν σωτηρίαν τῶν ἀπὸ τοὺς ναζί καὶ τὸ παράδειγμά τῶν ἐπηρεάσε καὶ ὅλο τὸ λαὸ μας.

Μὴν παρασύρεσαι λοιπὸν ἀπὸ μεμονωμένα παραδείγματα καὶ γενικεύσεις. Σοὺ εὐχομαι κάθε καλὸ».

Βιβλίο

***ΖΑΝ ΝΤΑΝΙΕΛ: Ο Θεός είναι φανατικός;** (Αθήνα: Πόλις, 1998). Μετάφραση Α. Πανταζόπουλος - Επιμέλεια - Εισαγωγή Στ. Ζουμπουλάκης.

Ο Ζαν Ντανιέλ, διευθυντής του γαλλικού περιοδικού *Le Nouvel Observateur*, γεννήθηκε σε μια μικρή πόλη της Αλγερίας, από γονείς εβραίους.

Τα παιδικά του χρόνια σημάδεψαν οι ψαλμοί των ραββίνων της συναγωγής, οι πρόσευχές του μονεζίνης από τον μινιάρ καθώς και ο ήχος της καμπάνας της Καθολικής εκκλησίας.

Τέλικά έγινε άθεος και παύθηκε.

Παρόλα αυτά, το βιβλίο του - το δεύτερο που εκδίδεται στα ελληνικά μετά το **Ταξίδι στα όρια του έθνους** (μετάφραση: Γιάννης Κιουροτσάκης, επιμέλεια: Ελένη Καραντζόλα, Πόλις, 1996) - είναι αφιερωμένο στη θρησκεία. Ο Ντανιέλ προσπαθεί τόσο μέσω της προσωπικής του εμπειρίας όσο και μέσω ενός (φανταστικού) διαλόγου που επιχειρεί με σημαντικούς συγγραφείς (Ντοστογιέφσκι, Ζι-ντ, Καμύ) να μελετήσει τη σημασία που μπορεί να έχει η θρησκεία όχι μόνο για τον ίδιο αλλά και για τον σύγχρονο κόσμο.

«Η θρησκεία ασκεί στον Ντανιέλ έλξη και γοητεία», γράφει στην εκτενή εισαγωγή του ο επιμελητής της έκδοσης Σταύρος Ζουμπουλάκης. «Η γοήτευσή του αυτή πηγάζει από την έλξη του μυστηρίου, από την αισθητική συγκίνηση, από τη νο-

σταλγία της κοινότητας. Αλλά ο Θεός δεν είναι πιστευτός για τον Ντανιέλ, ο απαιτητικός Θεός που καλεί, εντέλλεται και δεσμεύει».

Ο Ντανιέλ διαλέγει μια θρησκεία χωρίς Θεό.

«Αλλά», συνεχίζει ο Στ. Ζουμπουλάκης, «όση είναι η γοητεία που ασκεί στον Ντανιέλ η θρησκεία, άλλος τόσος είναι και ο φόβος που τον προσξενεί... Φόβος καθαρά πολιτικός. Είναι ο φόβος της δογματικής απολυτότητας, της μισαλλοδοξίας, του φανατισμού».

Στην εποχή μας, εποχή της νεωτεριστικότητας, πολλοί άνθρωποι βιώνουν τη ρήξη με τον παλιό κόσμο της βεβαιότητας και των παραδόσεων μ' ένα τρόπο συχνά οδυνηρό.

Η επίκληση του θείου, δεν σημαίνει απαραίτητα επιστροφή στην θρησκευτική πίστη. Πολλές φορές υποκρύπτει την ανάγκη επιστροφής στην ασφάλεια της παραδοσιακής πατριαρχικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας όμως που απέκλειε το άλλο, το διαφορετικό, το καινούριο.

Δεν είναι λίγες οι φορές όπου η εξάπλωση του θρησκευτικού φανατισμού και του ιρρασιοναλισμού συνοδεύεται από φαινόμενα βίας.

Ο Ντανιέλ ελπίζει ότι δεν είναι αναπόφευκτη η συμπίεση της θρησκείας και του φανατισμού. Ελπίζει στην επικράτηση της ανεκτικότητας, του ορθού λόγου, της αποδοχής του διαφορετικού. Προσπάθει να ανυψώσει έναν ουμανισμό που σέβεται το θείο χωρίς να θισιάζει στους θεούς. Χαιρείται τη μεγάλη πρόοδο που συνιστά για τον άνθρωπο το πνεύμα της αμφιβολίας, το οποίο σε σημαντικό βαθμό χαρακτηρίζει την εποχή μας.

Μοναδικό αντίβαρο για τον φανατισμό αποτελεί η αβεβαιότητα για τον Θεό και την Ιστορία. Στο στρατόπεδο των αντιπάλων του φανατισμού συμπαράσσονται άνθρωποι καλόπιστοι ανεξάρτητα από την σχέση τους με τον Θεό, οι οποίοι στηρίζονται στις αρχές της ανοχής και του Δημοκρατικού και κοσμικού (laïc) κράτους.

Ο κριτικός ορθός λόγος, ο διαχωρισμός εκκλησίας και κράτους, η αναγνώριση ότι η θρησκεία βρίσκει τη θέση της στη σύγχρονη δημοκρατία όσο είναι ιδιωτική υπόθεση, ίσως αποτελέσουν, σχετικές έστω εγγυήσεις για την καταπολέμηση του θρησκευτικού φανατισμού.

Ν. Γκ.

Λάβαμε επίσης:

*** ΡΙΤΑΣ ΓΚΑΜΠΑΪ - ΣΙΜΑΝΤΩΒ: Ισραήλ, η αναγέννηση του κράτους** (Αθήνα, Διώνη, 1998).

Όπως εξηγεί η ίδια η συγγραφέας στην εισαγωγή, το βιβλίο απευθύνεται σε όσους ενδιαφέρονται να μάθουν σε συντομία τι συνέβη στη χώρα της Βίβλου μετά την καταστροφή της Ιερουσαλήμ και μέχρι τις μέρες

μας και ποια είναι τα γεγονότα που προηγήθηκαν της ιστορικής απόφασης του ΟΗΕ, η οποία οδήγησε στην ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ.

Ο αναγνώστης θα γνωρίσει τους διαδοχικούς κατακτητές της χώρας, τη διασπορά της και τους διωγμούς και στα νεότερα χρόνια, τη γέννηση του Σιωνισμού, τα κύματα μετανάστευσης στη χώρα και την εξέλιξη της μέχρι την ανακήρυξη της Ανεξαρτησίας.

Το έργο, σε απλό αφηγηματικό ύφος, βασίζεται σε πλούσια βιβλιογραφία, χωρίς κρίσεις, αφήνοντας τον αναγνώστη να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα.

*** ΑΝΑΣΤ. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ: Από τη ζωή μου. Αυτοβιογραφικά κείμενα.** (Αθήνα 1998). Έκδοση της κας Αικ. Χριστοφιλοπούλου, συζύγου του αειμνήστου Καθηγητού.

*** ΓΕΩΡΓΗ ΔΙΑΜΠΟΗ: Ενέσεις Χρυσού** (Χίος 1998). Θεατρικό έργο.

*** ΔΗΜ. Χ. ΧΑΛΑΤΣΑ: Μνήμη** (Αθήνα 1998). Ποιητική συλλογή.

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΨΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 32.44.315-8

E-mail: hkhis@hellasnet.gr

Internet site: <http://www.hellasnet.gr/jews/kis.html>

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 72 18 421

Διανέμεται Δωρεάν

Πίνακας περιεχομένων ΚΑ' τόμου "Χρονικών" (1998, τεύχη 153-158)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΕΥΧΩΝ

- Τεύχος 153 (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1998)
Τεύχος 154 (Μάρτιος - Απρίλιος 1998)
Τεύχος 155 (Μάιος - Ιούνιος 1998)
Τεύχος 156 (Ιούλιος - Αύγουστος 1998)
Τεύχος 157 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1998)
Τεύχος 158 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1998)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

- Αντισημιτισμός, 157/2
'Αουσβιτς, (Η περίπτωση των Ελλήνων Εβραίων κρατουμένων) 156/2
Αστικός Κώδικας (και Ισραηλίτες), 158/3
Βιβλιογραφία (για Εβραίους Ελλάδος), 156/12
Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (εγκαίνια), 154/13, 157/30
Έλληνες (αρχαίοι), 155/3 (και Εβραίοι), 158/2
Ερυθρός Σταυρός (Διεθνής), 158/19
Θρησκείες, 155/27
Ισραήλ (Κράτος), 154/14, (Ιατρική) 156/12
Ισραηλιτική Κοινότητα Αλεξανδρουπόλης, 154/7
Ισραηλιτική Κοινότητα Βεροίας, 155/23
Ισραηλιτική Κοινότητα Διδυμοτείχων, 154/3, 158/9
Ισραηλιτική Κοινότητα Εύβοιας, 156/8
Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, 153 (α-φίερωμα), 155/27
Ισραηλιτική Κοινότητα Καστοριάς, 158/17
Ισραηλιτική Κοινότητα Κρήτης, 155/8
Ισραηλιτική Κοινότητα Λήμνου, 154/10
Ισραηλιτική Κοινότητα Ν. Ορεστιάδας, 154/6
Ισραηλιτική Κοινότητα Ρόδου, 156/3
Ισραηλιτική Κοινότητα Σερρών, 155/26
Ισραηλιτική Κοινότητα Σουφλίου, 154/7
Κοφινάς Μ., 156/6
Κρουπ (Οίκος), 158/4
Λουζάττο Μ.-Χ., 156/10
Μάγιο Μ., 158/17
Ντρένφους Αλφρ. (υπόθεση), 154/10
Ολοκαύτωμα, 153, 154/9, 155/2, 158/4, 158/22
Ρωμαιοκαθολικισμός (Πάπας), 155/6
Σαπόρτα (οικογένεια), 157/36
Ταυτότητες (αναγραφή θρησκευματος), 154/2

Γράμματα στα «Χρονικά»:

* Ν. Κοτσαμάνης: Χριστιανισμός και Αντισημιτισμός 154/16, * Αρ. Koretz: «Το τρένο του θανάτου» 154/16, * Παν. Δημητράτος: «Η αναθεώρηση της χριστιανικής ορθόδοξης θείας λειτουργίας» 155/28, * Ηλ. Μεσσίνης: «Διάσωση Εβραίων στη Φωκίδα» 155/28, * Γ. Γιαννόπουλος: «Οι Εβραίοι της Βέροιας» 155/29, * Εσδρ. Μωυσής: «Ολοκαύτωμα: Ένα άγνωστο περιστατικό» 156/15, * Γ. Λιόλιος: Ο διωγμός των Εβραίων της Βέροιας 157/43, * Σ. Χαασίδ: Συμπληρώσεις σε

δημοσιεύματα 157/43, * Στ. Στανρόπουλος: Το λήμμα «Εβραίος» στο Λεξικό Μπαμπινιώτη 157/43, * Ολ. Παπαδούνα: Η σωτηρία Εβραίων κατά την Κατοχή 157/44, * Ρ. Φρεζής: Στοιχεία για τον Μ. Κοφινά 157/44, * Ελ. Μπέσιλα-Μακρίδη: Η ηρωική στάση του προέδρου του Ε.Β.Ε. Θεσσαλονίκης Μ. Δημητράκου 158/22, * Π. Σιμωνάκης: Υπάρχει αντισημιτισμός στην Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία; 158/24.

Εκδόσεις (παρουσίαση):

* Mich. Matsas, «The illusion of safety» 154/16 * Β. Ανθη, «Ένα ταξίδι - Μια ζωή» 154/16 * Θ. Καρζή, «Η παιδεία στην αρχαιότητα» 154/16 * Μ. Χιλλέλ, «Ο Οίκος του Εβραίου» 154/17 * Ιω. Βαμβακά, «Οι Δώδεκα Μικροί Προφήτες» 154/17 * Αν. Βαμβακά, «Αγιογραφικά Κείμενα» 154/17 * Ε. Weisel, «Και η θάλασσα δεν γέμισε» 155/30 * Ν. Zande, «Το μαύρο βιβλίο - Οι φωνές της σφαγής των Εβραίων στην Ανατολική Ευρώπη» 155/31 * Ερ. Κούνιο - Αλμπ. Ναρ, «Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα» 156/14 * Θ. Καρζή, «Η παιδεία στο Μεσαίωνα» 156/14 * Α. Ασσέο - Χ. Σεμπρούν - Ελι Βήζελ, «Η σιωπή είναι αβάσταχτη» 157/44 * Φραντς Βέρφελ, «Οι σαράντα μέρες

του Μούζα Νταγκ» 157/44 * Ρ. Modiano, «Dora Bruder - Η εξαφάνιση» 157/44 * Ad. Steinsaltz, «Το τριαντάφυλλο με τα δεκατρία πέταλα» 157/45 * Α. Β. Γεοσούα, «Ο κύριος Μάνι» 158/24 * Γκ. Γκρας, «Ένα ευρύ πεδίο» 158/24 * G. Riegner, «Ne jamais desesperer» 158/25.

Φωτογραφίες - Ντοκουμέντα:

* Αθήνα: Ανακήρυξη του Κράτους του Ισραήλ το 1948, 154/14 * Θεσσαλονίκη: Επίσκεψη Ισπανού Βασιλέα Χουάν Κάρλος 24.5.1998, 155/34 * Αθήνα: Εκδήλωση Ισραηλτικής Κοινότητας το 1958-59, 156/15 * Αδριανούπολη: Εξώθυρα εβραϊκής οικίας του 1911, 158/14.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αλεξίου Γ., 158/17
Αποστόλάτος Γερ., 157/27

Βαρθολομαίος (Πατριάρχης), 158/22
Βαρών-Βασάρ Οντ., 156/12
Βενιζέλος Ευ., 153/15

Γάρναβος Χρ., 154/2
Γατανάς Χρ., 154/8

Δεμπόνος Α. - Δ., 157/25
Δήμου Ν., 158/2
Δούδος Γ., 156/10

Ζουμπουλάκης Στ., 157/3

Kahn J., 155/6
Καμπανέλλης Ιακ., 154/3
Κασιμάτης Γρ., 157/14
Κλίντον Μπιλ, 153/7
Κοσμιόπουλος Κ., 153/12
Κονταχείλης Στ., 156/12
Κωστίδης Διον., 154/11

Λιόλιος Γ., 155/23
Λίτσης Μ., 155/3

Μαΐς Ν., 153/10
Μαΐσης Μ., 156/8
Matza Yeh., 153/13

Μπαττίνου Ζ., 157/30
Ναρ Α., 155/25

Πάγκαλος Θ., 153/16
Παπαζήση Θ., 158/3
Παναγιωτόπουλος Π., 156/2
Παπαθανασίου Θ., 157/7
Παπαστρατής Θρ., 154/6
Πετσάλνικος Φ., 153/14

Ρούπας Χαρ., 154/9

Σαρηγιάννης Γ., 157/36
Σεφτιχά Ανδρ., 153/8
Σημίτης Κ., 153/6
Σταθόπουλος Μιχ., 155/2
Στάλιος Ζαφ., 158/21
Στεφανόπουλος Κ., 153/5

Tabachnik Eldred, 153/11
Τζανακάρης Β., 155/26
Τσαπαχούρης Κ., 156/3

Φαΐς Μ., 155/8
Φρεζής Ρ., 156/6, 158/9

Χόμπος Ν., 155/27
Χριστόδουλος (Αρχιεπίσκοπος), 155/27

Summary of the contents of Issue No 159, Vol. 22

January - February 1999

- ✓ This year «Chronika» magazine is entering the 22nd year of its continuous issue. On this occasion, the editors are making a review, marking that the purpose of the magazine is to present the Jewish presence in Greece, dating as far back before Common Era. It is recording the roots, customs, language, religious customs, in other words, all elements constituting the spiritual inheritance that compose cultural Jewish tradition.
- ✓ In Mr. Andrew Apostolou's research (St. Antony's College Oxford), in relation to the **Holocaust**, it was revealed that two Greek students had, since 17 August 1943, warned the Office of Strategic Services, the main American intelligence organization, that the Germans arrested Jews and sent them to «work» camps.
- ✓ We publish the Communiqué, which resulted from the **4th Academic Consultation between Judaism and Christian Orthodoxy** that took place in Israel between 13 - 16 December 1998. The event was initiated by the Metropolitan Bishop of Switzerland Mr. Damaskinos and Dr. G. Riegner of the International Jewish Committee on Interreligious Consultations.
- ✓ In a study, Dr. A. Savidis Ph. D., based on writings by A. Sharf, St. Bowman, and D. Jacoby, examines the **Byzantine - Judaic relations** since the 6th century until the end of the Byzantine rule. A special report is made on Jews of Sparta (Peloponnesus) at the end of the 10th century. A relevant article is re-published from the «Jewish Review» magazine, in 1915.
- ✓ In her article, Mrs. Soledad Fernandez - Paparsenou examines songs (on weddings, love, lullabies, Jewish faith), sung by the **Sephardic Jews** of Salonica in ladino.
- ✓ In his letter, the leader of the Greek Orthodox Church, Archbishop of Athens, Mr. Christodoulos states that **there is no anti - Semitic spirit in the Greek Church**.
- ✓ We re - publish an official clergy report of 1869, according to which **the Jews of Smyrna**, led by the Chief Rabbi, had purchased six bells from vandalized Christian temples in Crete and gave them to the Orthodox Metropolitan Bishop of Smyrna Chrysantos.
- ✓ The issue closes with **letters to the editor and book presentations**.

(Translation: Rebecca Kamchi)

